ISSN - 2347-7075
Impact Factor - 8.141

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE AND APPLIED RESEARCH

Double-Blind Peer Reviewed / Bi-Monthly / Referred / Open Access Research Journal

Vol. 7 No. 18
March – April - 2026

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research

(IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

ISSN–2347-7075 **Impact Factor–8.141**

March - April 2026

Volume - 7 **Issue – 18**

Published by:
Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India
Website:[*https://ijaar.co.in*](https://ijaar.co.in)
Submit Your Research Paper on Email
Regular Issue: editor@ijaar.co.in
For Publication Call On - **8624946865**

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE AND APPLIED RESEARCH
ISSN – 2347 -7075 (DOUBLE-BLIND Peer Reviewed) (Bi-Monthly Research Journal)
Vol. 7 No. 18
March - April 2026

TABLE OF CONTENT

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
1	डॉ. प्रताप फलफले कु. धोंगडे निकिता विष्णू	ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता व शासकीय योजनांबाबतची जागरूकता : एक अभ्यास	1 - 5
2	Phatangare Ashutosh Namdeo Dr. Hase A. B.	The Impact of the PM Kisan Samman Nidhi Yojana: A Case Study of Rankhamb Village	6 - 10
3	डॉ. गणेश जैतमल इरदम तांबोळी	RAS प्रकल्प आणि त्याचे मत्स्यव्यवसायातील महत्त्व	11 - 15
4	प्रा. डॉ. बी. एन. शिंगाडे सोनाली गोसावी	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारीची समस्या: एक अभ्यास	16 - 18
5	प्रा. डॉ. निलोफर शेख संदिप तुळशीराम वाळुंज	महाराष्ट्रातील परकीय थेट गुंतवणुकीचा (FDI) प्रवाह : सामंजस्य करार (MoUs) आणि प्रत्यक्ष गुंतवणूक यांतील तफावत (२०२१ - २०२५)	19 - 28
6	डॉ. प्रताप फलफले कु. मडके योगिता बाळू	कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी व शेतीपूरक व्यवसायांची भूमिका	29 - 33
7	प्रा. डॉ. के. डी. जाधव शेळके सार्थक दिलीप	महाराष्ट्रातून निर्यात होणाऱ्या फलोत्पादनांचा अभ्यास	34 - 36
8	प्रा. डॉ. के. डी. जाधव कांदळकर वैभव	सरकारी विरुद्ध खाजगी गुंतवणुकीच्या सुविधा: एक तुलनात्मक अभ्यास	37 - 39
9	डॉ. गणेश जैतमल प्रतिक गुलाब धुमाळ	भारतीय दारिद्र्याचा अभ्यास	40 - 43
10	दिघे किरण अरुण प्रा. डॉ. एन. ए. शेख	भारताचा ७.४% विकास दर आणि २० ते २४ वयोगटातील उच्च बेरोजगारी : एक विरोधाभासात्मक अभ्यास	44 - 52
11	K. A. Dighe Dr. N. A. Shaikh	Fiscal Deficit and Public Debt in India: Risks and Sustainability	53 - 57
12	प्रा. डॉ. जी. के. सानप आगळे भरती गोविंद	महागाई नियंत्रण, रोजगार, गरिबी आणि सर्वसमावेशक वाढ : एक अभ्यास	58 - 60
13	डॉ. जैतमल गणेश नवलकर संदिप	भारताच्या 1991 च्या आर्थिक सुधारणांचा अभ्यास	61 - 66
14	प्रा. डॉ. जी. के. सानप गाडेकर अक्षदा	सामाजिक न्याय आणि महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारी धोरणांचाअभ्यास	67 - 69

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
15	प्रा. डॉ. जी. के. सानप सांगळे तुषार	आर्थिक समावेशनासाठी सरकारी धोरणेः स्वयं-सहाय्यता गट, सुक्ष्म वित्त संस्था व स्वयंसेवी संस्था	70 - 72
16	डॉ. अर्चना हासे साक्षी धुमाळ	कर सुधारणा धोरण (जीएसटी अंमलबजावणीचा चा अभ्यास)	73 - 75
17	प्रा. डॉ. निलोफर शेख राहाणे तनुजा दगडू	माझी कन्या भाग्यश्री योजना एक सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास	76 - 80
18	यादव निखिल गणपत प्रा. डॉ. एन. ए. शेख	आर्थिक विकासातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम (MSME) उद्योगांचे योगदान आणि धोरणात्मक विश्लेषण	81 - 87
19	शिवनाथ बाळनाथ वैराळ डॉ. हासे ए. बी.	2026-27 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पामुळे भारताच्या कृषी क्षेत्रावर झालेले परिणाम	88 - 94

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता व शासकीय योजनांबाबतची जागरूकता : एक अभ्यास

डॉ. प्रताप फलफले, कु. धोंगडे निकिता विष्णू

संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज. मालपाणी वाणिज्य, ब.ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय, संगमनेर

Corresponding Author – कु. धोंगडे निकिता विष्णू

DOI - 10.5281/zenodo.19199264

गोषवारा :

ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता ही त्यांच्या आर्थिक सबलीकरणासाठी, कुटुंबाच्या आर्थिक स्थैर्यासाठी तसेच समावेशक आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते. महिला केवळ कुटुंबाची आर्थिक जबाबदारी सांभाळत नाहीत, तर त्या उत्पादन, बचत, उपभोग आणि गुंतवणूक यांमध्येही महत्त्वाची भूमिका बजावतात. भारत सरकारने महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक सुरक्षेसाठी विविध शासकीय योजना राबविल्या असल्या तरी ग्रामीण भागातील महिलांपर्यंत या योजनांची माहिती, समज आणि प्रत्यक्ष लाभ कितपत पोहोचतो, याबाबत अनेक प्रश्न उपस्थित होतात.

प्रस्तुत संशोधनात ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरतेची सद्यस्थिती, त्यामागील सामाजिक-आर्थिक कारणे, आर्थिक साक्षरतेचा अभाव असल्यास होणारे परिणाम तसेच शासकीय योजनांमधून मिळणाऱ्या प्रत्यक्ष फायद्यांचा मागोवा घेण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती प्रश्नावली व प्रत्यक्ष संवादाद्वारे गोळा करण्यात आली असून दुय्यम माहिती UNDP, RBI, आर्थिक सर्वेक्षण, शासकीय अहवाल व संशोधन नियतकालिकांमधून संकलित करण्यात आली आहे.

संशोधनातून असे दिसून येते की ग्रामीण महिलांमध्ये बचत व काही योजनांची प्राथमिक माहिती असली तरी विमा, डिजिटल आर्थिक व्यवहार, कर्ज व्यवस्थापन आणि दीर्घकालीन आर्थिक नियोजनाबाबत जागरूकता तुलनेने कमी आहे. शिक्षण पातळी, बचत गट सदस्यत्व व प्रशिक्षण यांचा आर्थिक साक्षरतेवर सकारात्मक परिणाम दिसून येतो.

***Keywords:* ग्रामीण महिला, आर्थिक साक्षरता, शासकीय योजना, आर्थिक समावेशन, बचत गट, महिला सबलीकरण.**

प्रस्तावना :

आर्थिक साक्षरता म्हणजे व्यक्तीला आर्थिक व्यवहार समजून घेण्याची, उपलब्ध संसाधनांचा योग्य वापर करण्याची, बचत-गुंतवणूकविषयक निर्णय घेण्याची तसेच कर्ज, विमा व शासकीय योजनांचा लाभ घेण्याची क्षमता होय. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या काळात आर्थिक साक्षरतेचे महत्त्व अधिक वाढले आहे.

भारतीय समाजरचनेत ग्रामीण महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. ग्रामीण महिला शेती, पशुपालन, स्वयंरोजगार, कुटीर उद्योग, बचत गट यांद्वारे कुटुंबाच्या उत्पन्नात मोलाची भर घालतात. तरीही शिक्षणाचा अभाव, परंपरागत सामाजिक बंधने, माहितीची कमतरता, आर्थिक

निर्णयांमध्ये मर्यादित सहभाग यांमुळे ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता अपेक्षित पातळीपर्यंत पोहोचलेली नाही.

भारत सरकारने प्रधानमंत्री जन-धन योजना, प्रधानमंत्री जीवन ज्योती विमा योजना, प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजना, सुकन्या समृद्धी योजना, स्वयं-सहायता बचत गट (SHG), थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) यांसारख्या विविध योजना सुरू केल्या आहेत. मात्र या योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ मिळण्यासाठी आर्थिक साक्षरता अनिवार्य आहे. या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता व शासकीय योजनांबाबतची जागरूकता अभ्यासणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

संशोधन समस्येची मांडणी :

ग्रामीण महिलांना विविध शासकीय योजनांची माहिती असल्याचे दिसून येते; परंतु त्या योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ घेण्याचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. बँक व्यवहार, डिजिटल पेमेंट, विमा हप्ता, कर्ज परतफेड, गुंतवणूक यांसारख्या बाबतीत अनेक महिला अवलंबून असतात. डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, योग्य मार्गदर्शनाची कमतरता, सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे व आर्थिक निर्णयांमध्ये मर्यादित स्वायत्तता यांमुळे महिलांचे आर्थिक सबलीकरण मर्यादित राहते. त्यामुळे ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता आणि शासकीय योजनांबाबतची जागरूकता किती आहे, याचा शास्त्रीय अभ्यास करणे ही प्रमुख संशोधन समस्या आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरतेची पातळी अभ्यासणे.
2) शासकीय योजनांबाबत महिलांची जागरूकता तपासणे.
3) आर्थिक साक्षरता व योजनांच्या प्रत्यक्ष वापरातील संबंध अभ्यासणे.
4) आर्थिक साक्षरतेसमोरील सामाजिक-आर्थिक अडथळे ओळखणे.
5) ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता वाढवण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

गृहीत कृत्य :

- ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता मर्यादित असून त्यामुळे शासकीय योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ अपेक्षित प्रमाणात मिळत नाही.

संशोधन पद्धत :

- संशोधनाचा प्रकार : या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.
- माहिती संकलन : प्राथमिक माहिती : प्रश्नावली व प्रत्यक्ष संवाद
  दुय्यम माहिती: UNDP अहवाल, आर्थिक सर्वेक्षण, शासकीय दस्तऐवज, संशोधन लेख
- विश्लेषण साधने : टक्केवारी, तक्ते, आलेख व तुलनात्मक विश्लेषण
- व्याप्ती व मर्यादा : अभ्यास निवडक ग्रामीण भागापुरता मर्यादित आहे. नमुना आकार, वेळ व आर्थिक मर्यादा या अभ्यासाच्या प्रमुख मर्यादा आहेत.

माहितीचे विश्लेषण :

ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता ही त्यांच्या वैयक्तिक तसेच कुटुंबाच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. आर्थिक साक्षरता म्हणजे केवळ बचत करणे एवढ्यावर मर्यादित नसून उत्पन्नाचे योग्य नियोजन, खर्चाचे व्यवस्थापन, कर्ज व विमा व्यवहारांची समज, तसेच शासकीय योजनांचा प्रभावी वापर करण्याची क्षमता होय. प्रस्तुत अभ्यासात ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरतेची पातळी समजून घेण्यासाठी त्यांच्या दैनंदिन आर्थिक व्यवहारांचा, निर्णय प्रक्रियेचा आणि आर्थिक साधनांच्या वापराचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे आढळून येते की ग्रामीण महिलांमध्ये आर्थिक व्यवहारांबाबत मूलभूत पातळीवरील माहिती असली तरी ती अपुरी आणि असंघटित स्वरूपाची आहे.

ग्रामीण महिलांमध्ये बचतीची सवय तुलनेने चांगली आढळते. अनेक महिला घरगुती पातळीवर थोडीफार बचत करतात किंवा स्वयं-सहायता बचत गटांमार्फत नियमित बचत करतात. मात्र या बचतीचे दीर्घकालीन नियोजन, गुंतवणूक पर्यायांची निवड, विमा संरक्षण किंवा भविष्यकालीन आर्थिक उद्दिष्टे निश्चित करण्याबाबत पुरेसे ज्ञान नसल्याचे दिसून येते. बहुतांश महिलांसाठी आर्थिक साक्षरता ही फक्त पैसे साठवण्यापुरती मर्यादित असून आर्थिक सुरक्षिततेच्या व्यापक संकल्पनेची जाणीव कमी आहे. त्यामुळे अनपेक्षित आर्थिक संकटांच्या वेळी महिलांना मोठ्या अडचणींना सामोरे जावे लागते.

शिक्षण पातळीचा आर्थिक साक्षरतेवर लक्षणीय प्रभाव असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. कमी शिक्षण घेतलेल्या किंवा निरक्षर महिलांना बँक व्यवहार, कर्ज अटी, विमा हप्ते, व्याजदर आणि शासकीय योजनांच्या नियमावली समजून घेण्यात अडचण येते. परिणामी त्या आर्थिक निर्णय घेताना पती, कुटुंबातील पुरुष सदस्य किंवा इतरांवर अवलंबून राहतात. यामुळे महिलांची आर्थिक स्वायत्तता मर्यादित राहते. याउलट, माध्यमिक किंवा त्यापेक्षा अधिक शिक्षण घेतलेल्या महिलांमध्ये आर्थिक व्यवहार समजून घेण्याची क्षमता तुलनेने अधिक असल्याचे दिसून येते.

शासकीय योजनांबाबत ग्रामीण महिलांची जागरूकता तपासली असता असे आढळून येते की अनेक महिलांना योजनांची नावे माहिती असतात; मात्र त्या योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ कसा घ्यायचा याबाबत स्पष्ट माहिती नसते. प्रधानमंत्री जन-धन योजना, उज्ज्वला योजना आणि स्वयं-सहायता बचत गट यांसारख्या योजनांची माहिती महिलांमध्ये तुलनेने जास्त आहे, कारण या योजना थेट त्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित आहेत. तथापि, विमा योजना, पेन्शन योजना, सुकन्या समृद्धी योजना आणि थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) प्रणाली यांसारख्या योजनांबाबत जागरूकता कमी आहे. अनेक महिलांना योजनांची पात्रता, अर्ज प्रक्रिया, आवश्यक कागदपत्रे आणि लाभ मिळण्याची पद्धत याबाबत पुरेसे मार्गदर्शन मिळत नाही.

या अभ्यासातून असेही स्पष्ट होते की आर्थिक साक्षरता आणि शासकीय योजनांच्या प्रत्यक्ष वापर यांच्यात घनिष्ठ संबंध आहे. ज्या महिलांची आर्थिक साक्षरता तुलनेने जास्त आहे, त्या महिलांनी शासकीय योजनांचा लाभ अधिक प्रमाणात घेतलेला आहे. आर्थिक व्यवहारांची समज असल्यामुळे अशा महिलांना अर्ज प्रक्रिया समजते, बँक व्यवहार हाताळता येतात आणि योजनांचा लाभ नियमितपणे मिळवता येतो. याउलट, आर्थिक साक्षरतेचा अभाव असलेल्या महिलांमध्ये योजनांची माहिती असूनही प्रत्यक्ष नोंदणी व लाभ घेण्याचे प्रमाण कमी आढळते. यावरून असे म्हणता येते की केवळ माहिती असणे पुरेसे नसून ती माहिती व्यवहार्य ज्ञानात रूपांतरित होणे आवश्यक आहे.

स्वयं-सहायता बचत गटांचा ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक साक्षरतेवर सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. बचत गटांमुळे महिलांना सामूहिक चर्चेचे व्यासपीठ मिळते, अनुभवांची देवाणघेवाण होते आणि आर्थिक व्यवहारांबाबत आत्मविश्वास वाढतो. बचत गटांशी संलग्न महिलांमध्ये बँक व्यवहार, कर्ज व्यवस्थापन आणि शासकीय योजनांचा वापर तुलनेने अधिक आढळतो. त्यामुळे बचत गट हे ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक साक्षरतेसाठी प्रभावी माध्यम ठरू शकतात.

ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक साक्षरतेसमोरील सामाजिक व आर्थिक अडथळयांचे विश्लेषण करता असे दिसून येते की पारंपरिक सामाजिक रचना हा एक प्रमुख अडथळा आहे. अनेक ग्रामीण भागांत महिलांना आर्थिक निर्णयांमध्ये सहभागी होण्याची संधी कमी मिळते. पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्था, महिलांबाबत असलेली पारंपरिक मानसिकता आणि आत्मविश्वासाचा अभाव यांमुळे महिलांची आर्थिक भूमिका मर्यादित राहते. यासोबतच शिक्षणाचा अभाव आणि आर्थिक संज्ञांची गुंतागुंत महिलांसाठी आर्थिक साक्षरतेचा मार्ग अधिक कठीण बनवते.

डिजिटल साक्षरतेचा अभाव हा देखील एक महत्त्वाचा अडथळा आहे. आजच्या डिजिटल युगात अनेक शासकीय योजना आणि बँकिंग सेवा ऑनलाइन व डिजिटल माध्यमांतून राबविल्या जात आहेत. मात्र ग्रामीण महिलांमध्ये स्मार्टफोनचा मर्यादित वापर, इंटरनेट सुविधेचा अभाव आणि सायबर फसवणुकीची भीती यामुळे डिजिटल आर्थिक व्यवहार स्वीकारण्याबाबत संकोच दिसून येतो. परिणामी महिलांना डिजिटल माध्यमातून मिळणाऱ्या आर्थिक सुविधांचा पूर्ण लाभ मिळत नाही.

या सर्व विश्लेषणाच्या आधारे असे स्पष्ट होते की ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता वाढवण्यासाठी बहुआयामी आणि सातत्यपूर्ण उपाययोजना आवश्यक आहेत. स्थानिक भाषेत, सोप्या आणि व्यवहार्य पद्धतीने आर्थिक शिक्षण दिल्यास महिलांचा सहभाग वाढू शकतो. बचत गटांच्या माध्यमातून नियमित आर्थिक प्रशिक्षण दिल्यास महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होईल. डिजिटल व्यवहारांचे प्रत्यक्ष प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण दिल्यास डिजिटल दरी कमी करता येईल. तसेच शासकीय, स्वयंसेवी आणि शैक्षणिक संस्थांनी समन्वय साधून व्यापक आर्थिक साक्षरता अभियान राबविल्यास ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सबलीकरण अधिक प्रभावीपणे साध्य होऊ शकते.

एकत्रितपणे पाहता, ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता ही केवळ आर्थिक विषय नसून सामाजिक न्याय, महिला सबलीकरण आणि समावेशक आर्थिक विकासाशी निगडित आहे. आर्थिक साक्षरतेअभावी शासकीय योजनांचा अपेक्षित लाभ मिळत नाही आणि महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य मर्यादित राहते. त्यामुळे ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता वाढवणे ही काळाची गरज असून ती राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टीनेही अत्यंत

संकल्पना :

आर्थिक साक्षरता : आर्थिक साक्षरता म्हणजे उत्पन्न, खर्च, बचत, गुंतवणूक, कर्ज व विमा याबाबत योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता.

शासकीय योजना व महिलांचे सबलीकरण : शासकीय योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आर्थिक साक्षरता ही मूलभूत अट आहे.

निष्कर्ष :

1) ग्रामीण महिलांमध्ये बचत सवयी तुलनेने चांगल्या आहेत.
2) विमा व डिजिटल सेवांबाबत जागरूकता कमी आहे.

3) बचत गट सदस्य महिलांमध्ये आर्थिक साक्षरता अधिक आढळते.
4) शिक्षण पातळी व आर्थिक साक्षरता यांच्यात सकारात्मक संबंध आहे.
5) शासकीय योजनांची माहिती असूनही प्रत्यक्ष लाभ मर्यादित आहे.
6) स्थानिक भाषेतील प्रशिक्षण अधिक प्रभावी ठरते.

शिफारशी :

1) स्थानिक भाषेत आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम राबवावेत.
2) बचत गट बैठकीत आर्थिक शिक्षण समाविष्ट करावे.
3) डिजिटल व्यवहारांचे प्रत्यक्ष प्रशिक्षण द्यावे.

समारोप :

ग्रामीण महिलांची आर्थिक साक्षरता ही सामाजिक न्याय, लैंगिक समानता व आर्थिक विकासाचा पाया आहे. आर्थिक साक्षरतेच्या माध्यमातून महिलांचे आत्मनिर्भर व सबल नागरिक म्हणून रूपांतर होऊ शकते. त्यामुळे शासन, स्वयंसेवी संस्था व शैक्षणिक संस्थांनी संयुक्त प्रयत्न करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ :

1. www.investopedia.com
2. www.smilefoundationidia
3. www.sewa.org
4. www.cmwaliyojana.com
5. www.india.gov
6. UNDP – Financial Literacy Reports
7. Reserve Bank of India – Financial Inclusion Reports
8. Economic Survey of India
9. Government of India – Women Welfare Schemes
10. Women Studies Research Journals
11. संशोधक : 2022(पुरवणी मराठी विशेषांक 07) : वि.का. राजवाडे : संशोधनमंडळ धुळे

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

The Impact of the PM Kisan Samman Nidhi Yojana: A Case Study of Rankhamb Village

Phatangare Ashutosh Namdeo & Dr. Hase A. B.
Sangamner College, Sangamner
Corresponding Author – Phatangare Ashutosh Namdeo
DOI - 10.5281/zenodo.19199275

Abstract:

The present study was undertaken with an overall objective to analyse the performance of PM Kisan Sanman Nidhi Yojana by estimating the number of beneficiaries covered, efficiency of scheme and economic benefits of scheme for farmers, utilization pattern of fund disbursed under the scheme, awareness about other government schemes. The study was conducted in Rankhamb village Sangamner during 2025-26. The study used both primary and secondary data to fulfill the objectives. A total of 30 beneficiaries were selected from Rankhamb village for a survey. The study concluded that funds disbursed under PM KISAN scheme is mainly utilized for Agriculture cultivation (100%), purchase of seeds and fertilizers (23%), home expenses (33%) and child education (20%) in the study. The maximum number of beneficiaries were found in Uttar Pradesh followed by Rajasthan, West Bengal and Maharashtra.

Keywords: PM Kisan, Agriculture Cultivation.

Introduction:

PM-KISAN is a central sector scheme of the Government of India, announced in the Interim Union Budget 2019 and implemented with effect from 1 December 2018. It was formally launched in February 2019 with the objective of offering assured, regular income support to small and marginal cultivators facing rising production costs and market risks. Under the scheme, eligible landholding farm families receive financial assistance of ₹6,000 per year, released in three equal instalments of ₹2,000 directly into their bank accounts through Direct Benefit Transfer. The support is funded entirely by the central government and is linked to land records maintained by states and Union Territories, with certain exclusion criteria such as high-income taxpayers and institutional landholders.

The present case study focuses on Rankhamb village to assess the ground-level impact of PM-Kisan. Through this micro-level analysis, the study aims to understand how effectively the scheme addresses the economic needs of rural households, the extent of awareness and utilization among farmers, and the socio-economic changes brought about by its implementation.

Objective:

1. To study the effectiveness and economic benefits of PM Kisan Sanman Nidhi Scheme.
2. To analyse the utilisation of money by farmers of PM Kisan Sanman Nidhi Scheme.
3. To study socio-economic conditions of rankhamb village.

4. To study the awareness of farmers about various government schemes.

Hypothesis

- Farmers are benefiting financially due to PM Kisan Sanman Nidhi

Research Methodology:

The present study employs a combination of descriptive, analytical, and survey methods to assess the effectiveness of the PM Kisan Yojna in Ramkhamb village. The descriptive method is adopted to systematically outline the features, functioning, and implementation process of the scheme within the village setting.

Sample Area: Ramkhamb village (area of study).

Sample Size: All or a representative group of PM-KISAN beneficiaries in the village. **30** farmers from Rankhamb village have been selected as a sample. The sample size represents approximately **13.76%** of the PM Kisan account holder out of 211 eligible households.

Sampling Technique: **Convenience** or **purposive sampling** is used to select beneficiaries who have received support under the scheme.

Data Collection:

This research utilizes both primary and secondary data sources to comprehensively study the impact of the PM Kisan scheme in Rankhamb village.

Results and Discussion:

1. (a) Status of state wise beneficiaries of the PM Kisan Sanman Nidhi:

Uttar Pradesh leads with 360 lakh beneficiaries, followed by Rajasthan at 118 lakh and West Bengal at 134 lakh. Maharashtra records 105 lakh, Madhya Pradesh 85 lakh, and Bihar 75 lakh, underscoring high enrollment in agrarian heartlands. Smaller states like Arunachal Pradesh (0.9 lakh), Delhi (0.15 lakh), and Goa (0.06 lakh) show minimal figures due to limited agricultural dependence. Northeastern areas such as Manipur (0.29 lakh) and Sikkim (0.28 lakh) also register low numbers.

Table 1 - Status of statewise benefic of the PM Kisan Sanman Nidhi

State / UT	Number of Beneficiary (in LAKH)
Andra Pradesh	41
Arunachal Pradesh	0.9
Assam	18
Bihar	75
Chhattisgarh	25
Delhi	0.15
Goa	0.06
Gujrat	49
Haryana	16
Himachal Pradesh	9
J & K	11
Jharkhand	17
Keral	53
MP	85
Maharashtra	105
Odisha	33
Puducherry	1.07
Rajasthan	118
Sikkim	0.28
Tamil Nadu	21
Telangana	30
Tripura	9.7
Uttar Pradesh	360
Uttarakhand	7.8
West Bengal	134
Manipur	0.29
Meghalaya	0.52

(pmkisan.gov.in)

1. (b) Status of beneficiary of the PM Kisan Sanman Nidhi in Study Area:

There are a total of 218 active PM Kisan Yojana accounts in Rankhamb village, out of which 199 are male account holders and 19 are female account holders.

2. Status of Transaction Rate in Study Area:

The strong 90% timely receipt rate signals high efficiency in the payment system, This supports DBT effectiveness under schemes like PM Kisan, minimizing delays that could exacerbate rural cash flow issues. The 10% “NO” cases may stem from factors like Aadhaar mismatches, bank linkage errors.

Table 2- Farmers respons in study area related to money received on time

Response	Money received on time	Percentage
YES	27	90
NO	3	10
TOTAL	30	100

3. Status of the economic benefits through PM-KISAN:

The table presents a 100% response rate among 30 surveyed respondents regarding the economic benefits of the PM-Kisan scheme. All 30 participants (100%) affirmed “YES” to experiencing economic benefits, while the “NO” category shows 0 respondents (0%). This results in a total sample size of 30, with full unanimity on positive economic impact from the scheme.Overall, the data underscores PM-Kisan’s effectiveness in delivering economic relief to all sampled farmers.

Table 3- Farmers response related to economic benefits of PM-Kisan

Response	Economic benefit of PM-Kisan	Response in percentage
YES	30	100
NO	0	0
TOTAL	30	100

4. Socio-economic status of Study Area:

The Rankhamb village has population of 1188 of which 588 are males while 600 are females as per Population Census 2011. In Rankhambwadi village, 676 were engaged in work activities. 82.99 % of workers describe their work as Main Work (Employment or Earning more than 6 Months) while 17.01 % were involved in Marginal activity providing livelihood for less than 6 months. Of 676 workers engaged in Main Work, 428 were cultivators (owner or co-owner) while 95 were Agricultural laborers.

As depicts in table 4, A substantial 43% (13 farmers) earn less than ₹5,000 per month, underscoring widespread financial vulnerability among smallholder farmers. The next tier, with incomes between ₹5,000 and ₹10,000, accounts for 33.3% (10 farmers), representing a marginally better-off group possibly benefiting from diversified income sources such as allied activities or government subsidies. Higher brackets are notably sparse: 13.3% (4 farmers) fall in the ₹10,000–₹20,000 range, 6.6% (2 farmers) between ₹20,000 and ₹30,000, and just 3.3% (1 farmer) exceed ₹30,000.

As mentioned in table 5, Among 30 farmers surveyed, landholding sizes reveal a predominance of small-scale operations. A majority—50% (15 farmers)—hold farms between 1.1 and 2.0 hectares. Additionally, 26.6% (8 farmers) operate on even smaller plots of 0.0–1.0 hectares, highlighting fragmentation and constraints on mechanization or economies of

scale. Only 23.3% (7 farmers) possess 2.1–4.0 hectares, while no farmers exceed 4.1 hectares (0%).This distribution underscores vulnerability to income instability, low productivity, and reliance on schemes for smallholders.

Table 4 - Monthly Income of farmers in study area

Monthly income of farmers	Number of farmers	Percentage
Under 5000 rs	13	43
5000 to 10000 rs	10	33.3
10000 to 20000 rs	4	13.3
20000 to 30000 rs	2	6.6
Above 30000 rs	1	3.3
Total	30	100

Table 5 - Land holding of farmers in study area

Size of farm (Hector)	Number of farmers	Percentage
0.0 - 1.0	8	26.6
1.1 - 2.0	15	50
2.1 - 4.0	7	23.3
Above 4.1	0	0
Total	**30**	**100**

5. Utilization of PM Kisan Sanman Nidhi money by study area farmers:

All 30 sampled farmers (100%) utilize funds—likely from schemes like PM Kisan—for agricultural cultivation, affirming its core role in sustaining rural livelihoods amid economic pressures in areas like Sangamner taluka. Household expenses claim the next largest share at 33.3% (10 farmers), revealing funds' critical buffer against daily survival costs in low-income agrarian households. Seed and fertilizer purchases engage 23% (7 farmers), supporting input-intensive farming but indicating limited adoption possibly due to cost barriers. Child education benefits 20% (6 farmers), pointing to partial prioritization of human capital amid competing needs.

Table 6 – Utilization of PM Kisan money by farmers

Utilization of funds by farmer	Number of sample farmer	In percentage (out of 30)
For agriculture cultivation	30	100
To buy seeds and fertilizer	7	23
For household expenses	10	33.3
For child education	6	20
To purchase farm tools	0	0

6. Status of Farmer Awareness of Agricultural Schemes:

PM Fasal Bima Yojana (crop insurance) reaches 56.6% (17 farmers), indicating moderate penetration but potential for higher uptake to mitigate weather and price risks. Kisan Credit Card awareness stands at 50% (15 farmers), a foundational tool for timely credit that could empower smallholders if better publicized. Soil Health Card Mission lags severely at just 3.3% (1 farmer), exposing critical gaps in soil testing and nutrient management outreach. PM Kisan Maandhan Yojana registers zero awareness (0%), underscoring neglect of long-term pension schemes for aging farmers. This uneven pattern reflects scheme-specific implementation of successes and failures.

Table 7 - Farmer awareness about agricultural schemes.

Schemes	Numbers of farmer know (out of 30)	Percentage
PM fasal bima yojna	17	56.6
PM Kisan man dhan yojna	0	0
Kisan credit card	15	50
Soil Health Card Mission	1	3.3

Hypothesis Testing:

The hypothesis "Farmers are benefiting financially due to PM-Kisan" is tested using primary survey data from 30 respondents. From table- 3, Results show 100% (30/30) affirmed economic benefits, with 0% disagreement, rejecting the null hypothesis of no financial benefit. A subsequent table- 2 on timely payments indicates, 90% (27/30) received funds on time, further supporting positive financial impact.

Thus, evidence strongly proves farmers' financial benefits from PM-Kisan, aligning with scheme objectives.

Conclusion:

1. Ninety-seven percent of the sample farmers receive PM-KISAN scheme payments on time.
2. One hundred percent of the sample farmers utilize the financial assistance from the PM-KISAN scheme for agricultural purposes, with 23 percent using it for purchasing agricultural medicines and seeds, and 20 percent for their children's education.
3. Among the total samples of farmers, 43.33 percent (13 farmers) have a monthly income of up to ₹5,000.
4. Among the total samples of farmers, 76% of farmers hold two hectares or less than two hectares of land.
5. All farmers in the sample are beneficiaries of various government schemes related to agriculture.

Suggestion:

1. All sampled farmers suggested increasing the PM-Kisan financial assistance from ₹6,000 to ₹12,000.
2. Integrate PM-Kisan with other agricultural support schemes like Kisan Credit Card, crop insurance, and soil health card mission to provide holistic support for farmers' income stability and productivity enhancement.

References:

1. https://pmkisan.gov.in3.
2. Government of India, Annual Report-2019-20, Department of Agriculture, Cooperation & Farmers' Welfare, Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare Government of India. 2020-21
3. Government of India, All India report on number and area of operational holdings, Agricultural Census 2015-16, Department of Agriculture, Cooperation & Farmers' Welfare, Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare Government of India. 2019.
4. Economic times newspaper
5. Sonika, Mittal AK. Pradhan Mantri Kissan Samman Nidhi Scheme: An analysis. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research. 2020
6. Singh and Kumar (2024): Studied awareness and perceptions of PM-KISAN beneficiaries in Haryana's Hisar and Karnal regions.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 | Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed | Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 | March - April - 2026

RAS प्रकल्प आणि त्याचे मत्स्यव्यवसायातील महत्त्व

डॉ. गणेश जैतमल, इरदम तांबोळी
संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स, डी. जे. मालपाणी कॉमर्स अँड बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, संगमनेर.
Corresponding Author – इरदम तांबोळी

DOI - 10.5281/zenodo.19199284

गोषवारा (Abstract):

RAS प्रकल्पामुळे नवीन तंत्रज्ञानातून मत्स्यपालन प्रकल्पाची सुरुवात करणे जेणेकरून कमी क्षेत्रात अधिक उत्पादन घेऊन मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळविता येते. तसेच या प्रकल्पामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना उत्पन्न व रोजगार मिळतो. RAS प्रकल्पामुळे उद्योग, शेती आणि विज्ञान यांचा संगम ग्रामीण महाराष्ट्रात एक नवा आदर्श असलेला आपणास दिसतो.

RAS या प्रणालीमध्ये पाण्याचा पुनर्वापर करणारी यंत्रणा असते. त्यात फिल्टरेशन युनिट, बायोफिल्टर, ऑक्सिजन पुरवठा यंत्रणा, तापमान नियंत्रण व कचऱ्याचे व्यवस्थापन अशा विविध तांत्रिक यंत्रणा असतात. त्यामुळे पाण्यातील ऑक्सिजन, अमोनिया व इतर घटक संतुलित ठेवून माशांच्या वाढीस पोषक वातावरण तयार होते.

की-वर्ड्स (Keywords): RAS - Recirculating Aquaculture System, तंत्रज्ञानातून मत्स्यपालन, फिल्टरेशन युनिट, बायोफिल्टर, ऑक्सिजन यंत्रणा, तापमान नियंत्रण, कचऱ्याचे व्यवस्थापन, तांत्रिक यंत्रणा, P.H. अमोनियम घटक, सरकारी अनुदान

प्रस्तावना:

RAS ही एक आधुनिक व प्रगत मत्स्यपालन पद्धत आहे. या पद्धतीमध्ये माशांच्या पालनासाठी वापरलेले पाणी वारंवार शुद्ध करून पुन्हा वापरले जाते. त्यामुळे पाण्याचा अपव्यय टाळला जातो आणि कमी जागेत मोठ्या प्रमाणात उत्पादन घेता येते. RAS मत्स्यपालनात शारीरिक कष्टाची गरज तुलनेने कमी असली तरीही दैनंदिन निरीक्षण जबाबदारी अत्यंत महत्त्वाची असते. रोज माशांना योग्य वेळेत खाद्य देणे, त्यांच्या खाद्य खाण्याच्या पद्धतीचे बारकाईने निरीक्षण करणे, पाण्यात फिरण्याची व पोहण्याची शैली लक्षात घेणे, तसेच वाढीचा योग्य दर मोजणे ही कामे आवर्जून करावी लागतात. पाण्याची गुणवत्ता, त्यातील विरघळलेला ऑक्सिजन, तापमान, pH यांसारख्या घटकांची नियमित तपासणी करणे आवश्यक असते.

संशोधन समस्येची मांडणी:

RAS मत्स्यपालन ही भविष्यकाळातील सर्वाधिक उपयुक्त व टिकाऊ पद्धत आहे. पाणीटंचाई, शहरीकरण व वाढती मासोळीची मागणी लक्षात घेता ही पद्धत भारतासाठी अत्यंत फायदेशीर ठरू शकते.

खालील समस्येचे निराकरण होते:

१) कमी जागेत मोठे उत्पादन.
२) पाण्याची ९०-९५% बचत.
३) वर्षभर सतत उत्पादन घेता येते.
४) रोगांवर व माशांवर नियंत्रण सोपे.

५) बाजारात चांगल्या दराने विक्री होणारे स्वच्छ व निरोगी मासे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

१) Recirculating Aquaculture System तंत्रज्ञान समजून घेणे.

२) R.A.S तंत्रज्ञानावर आधारित मत्स्य व्यवसायाचा अभ्यास करणे.

३) आर. ए. एस. तंत्रज्ञानाचे फायदे अभ्यासणे.

४) आर. ए. एस. तंत्रज्ञानाचे वापरून मत्स्य व्यवसाय करताना येणारे अडचणी समजून घेणे.

५) आर. ए. एस. तंत्रज्ञानावर आधारित प्रकल्पाच्या उत्पन्न आणि खर्चाचा अभ्यास करणे.

गृहीतक:

- मत्स्य शेती फायदेशीर ठरवण्यासाठी RAS तंत्रज्ञान महत्त्वाचे आहे.

संशोधन पद्धत:

प्रस्तुत संशोधन लेख हा माहितीवर अवलंबून असून संबंधित विषयाची माहिती दुय्यम साधन सामग्रीच्या सहाय्याने वर्तमानपत्रे, मासिके, इंटरनेट, पुस्तके इत्यादींच्या साहाय्याने गोळा करण्यात आली आहे.

माहितीचे विश्लेषण:

माहितीचे विश्लेषण करताना आपण त्यामध्ये आर ए एस तंत्रज्ञान समजून घेणार आहोत. तसेच आर ए एस तंत्रज्ञानावर आधारित मत्स्य व्यवसायाचा अभ्यास करणार आहोत. आर ए एस तंत्रज्ञानाचे फायदे अभ्यासणे व निर्माण होणाऱ्या अडचणी तपासनार आहोत

१) RAS तंत्रज्ञान:

RAS मत्स्य पालनाचा इतिहास १९५० च्या दशकात जपानमध्ये कार्यक्षम बायोफिल्टरवर लक्ष केंद्रित करून झालेल्या संशोधनापासून सुरू झाला. RAS तंत्रज्ञान ही आधुनिक पद्धत सर्वात उपयुक्त आहे. ही पद्धत प्रगत देशांतून भारतात आली आहे. भारतात सुद्धा काही जणांनी या उद्योगात यश मिळवले आहे.

योग्य कंपनीची निवड, यंत्रसामग्री खरेदी, इलेक्ट्रिकल सिस्टम जनरेटर बसवणे, टाक्यांचे कार्यक्षम डिझाइन, स्ट्रक्चर, बांधणी, पाईपलाईन आणि फिल्टरेशन सिस्टम यांसारख्या अनेक तंत्रज्ञानाशी निगडित गोष्टींचा पाठपुरावा RAS तंत्रज्ञानात करावा लागतो. जो केवळ व्यवसाय नव्हे तर मत्स्यपालन क्षेत्रातील एक नवा पाऊल ठरतो.

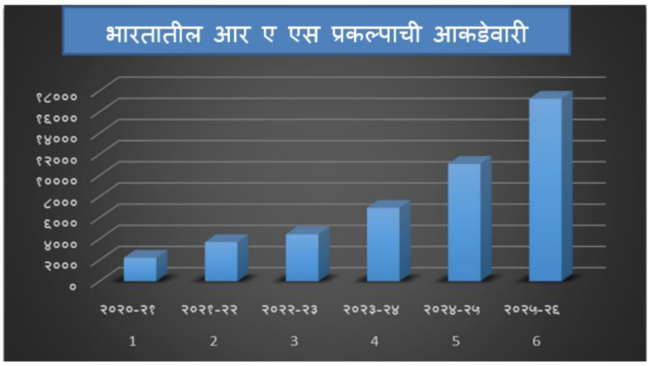

स्तंभलेखाचे स्पष्टीकरण : (भारतामधील RAS प्रकल्पांची वर्षनिहाय वाढ)

वरील स्तंभलेखामध्ये भारतातील Recirculating Aquaculture System (RAS) अंतर्गत उभारण्यात आलेल्या प्रकल्पांची वर्षनिहाय वाढ दर्शविण्यात आली आहे.

हा स्तंभलेख 2020–21 ते 2025–26 या कालावधीतील आकडेवारीवर आधारित आहे.

- 2020–21 या वर्षात RAS प्रकल्पांची संख्या तुलनेने कमी असून ती 2219 इतकी होती.

- 2021–22 मध्ये या संख्येत वाढ होऊन ती 3698 इतकी झाली.
- 2022–23 मध्ये RAS प्रणालीचा स्वीकार अधिक वाढत गेला आणि प्रकल्पांची संख्या 4438 पर्यंत पोहोचली.
- 2023–24 या वर्षात RAS तंत्रज्ञानाचा विस्तार वेगाने झाला असून प्रकल्पांची संख्या 6934 झाली आहे.
- 2024–25 मध्ये ही वाढ अधिकच लक्षणीय असून RAS प्रकल्पांची संख्या 11,095 इतकी नोंदवली गेली आहे.
- 2025–26 या वर्षात सर्वाधिक वाढ दिसून येते आणि प्रकल्पांची संख्या 17,248 पर्यंत पोहोचलेली दिसते.

या स्तंभलेखावरून असे स्पष्ट होते की, पाणी बचत, उच्च उत्पादन, रोगनियंत्रण आणि शाश्वत मत्स्यपालन यामुळे RAS तंत्रज्ञानाचा वापर भारतात झपाट्याने वाढत आहे.

शासकीय योजना, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार आणि शेतकऱ्यांमध्ये वाढती जागरूकता ही या वाढीची प्रमुख कारणे आहेत.

[आर ए एस]- Ricirculating Aquacuture System:

यामध्ये तंत्रज्ञान विषयक मोटर, ऑक्सिजन पंप, टाकीचे मापन, विजेसाठी लागणारी विविध बॅकअप प्रणाली वापरली जाते.RAS तंत्रज्ञान प्रकल्पातून शैक्षणिक आणि व्यावसायिक वृद्धी करता येते या प्रकल्पात मत्स्य खाद्य व्यवस्थापन आणि त्यांचे वेळ प्रमाण व गुणवत्ता अधिक प्रमाणात वाढवता येते. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून आपल्याला ताजे, निरोगी, स्वच्छ जिवंत मासे बाजारपर्यंत पोहोचवता येतील , तसेच मत्स्य व्यवसायाचा विस्तार करून मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न देखिल मिळवता येइल.

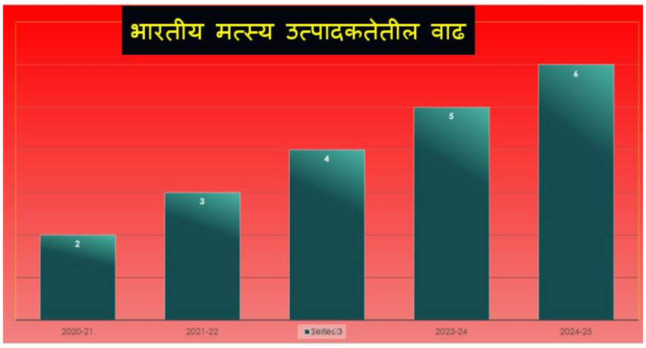

दिलेल्या आकडेवारीवरून तयार केलेल्या स्तंभालेखाचे (Bar Graph) स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे देता येईल:

स्पष्टीकरण भारतातील मत्स्य उत्पादनातील वाढ (२०२०-२०२५):

हा स्तंभालेख २०२० ते २०२५ या पाच वर्षांच्या कालावधीतील भारतातील मत्स्य उत्पादनातील लक्षणीय प्रगती दर्शवतो. आलेख पाहिल्यास खालील महत्त्वाचे निष्कर्ष निघतात:

१. उत्पादनात सातत्याने वाढ: स्तंभालेखावरून हे स्पष्ट होते की, २०२० पासून २०२५ पर्यंत भारताच्या मत्स्य उत्पादनात सातत्याने आणि वेगाने वाढ होत आहे. प्रत्येक वर्षी स्तंभाची उंची वाढत गेलेली दिसते, जे मत्स्य व्यवसायातील सकारात्मक प्रगतीचे लक्षण आहे.

२. वर्षागणिक आकडेवारीचे विश्लेषण:

- २०२०-२१: या वर्षात उत्पादन १४७.२५ लाख टन होते, जो या आलेखाचा आधारभूत टप्पा मानला जाऊ शकतो.
- २०२२-२३: अवघ्या दोन वर्षांत उत्पादनाने १७५ लाख टनांचा टप्पा ओलांडून १७५.४५ लाख टनांपर्यंत मजल मारली.

- २०२४-२५ (अंदाजित): या वर्षासाठी उत्पादनाचा अंदाज १९७.७५ लाख टन इतका आहे. २०२० च्या तुलनेत हे उत्पादन जवळपास ५० लाख टनांनी वाढलेले दिसते.

३. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभाव: आलेखातील चढता क्रम हे सिद्ध करतो की, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यामुळे मत्स्य उत्पादनात मोठी झेप घेतली गेली आहे. यात मत्स्य शेती (Aquaculture), उत्तम दर्जाची बीजे आणि आधुनिक मासेमारी पद्धतींचा मोठा वाटा आहे.

४. सरासरी वाढीचा कल: स्तंभांच्या उंचीमधील तफावत पाहिल्यास, दरवर्षी साधारणपणे ८ ते १० लाख टनांची सरासरी वाढ दिसून येते. २०२३-२४ ते २०२४-२५ या काळात ही वाढ सर्वाधिक (अंदाजे १४ लाख टन) राहण्याचा अंदाज आहे.

२०२४-२५ आणि २०२६ च्या सुरुवातीपर्यंत उपलब्ध असलेल्या आकडेवारीनुसार, या प्रकल्पांची माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

भारत आणि महाराष्ट्रातील RAS प्रकल्पांची स्थिती:

भारत (India): संपूर्ण भारतात आतापर्यंत साधारणपणे २२,०५७ हून अधिक RAS आणि बायोफ्लॉक (Biofloc) युनिट्सना मंजुरी देण्यात आली आहे. यापैकी केवळ RAS प्रकल्पांचा विचार केला असता, मोठ्या आणि लहान अशा दोन्ही स्तरांवरील प्रकल्पांची संख्या वेगाने वाढत आहे. भारताच्या एकूण मत्स्य उत्पादनात या तंत्रज्ञानाचा वाटा ३०% पर्यंत नेण्याचे उद्दिष्ट २०२६ पर्यंत ठेवण्यात आले आहे.

महाराष्ट्र (Maharashtra): महाराष्ट्रात पीएमएमएसयी (PMMSY) अंतर्गत मत्स्य व्यवसायासाठी सुमारे १,४६२ कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्यात आली आहे. यात शेकडो वैयक्तिक आणि व्यावसायिक RAS प्रकल्प कार्यरत आहेत. विशेषतः पालघर, पुणे, नागपूर आणि कोकण किनारपट्टीवर हे प्रकल्प मोठ्या प्रमाणावर उभारले जात आहेत.

RAS तंत्रज्ञानाचे फायदे:

RAS तंत्रज्ञान हा एक शेती पूरक जोडधंदा आणि एक नवा मार्ग आहे. तसेच यामध्ये माशांचे आरोग्य चांगले राखता येते, पाण्याचा अपव्यय टाळून पुनर्वापर करता येतो. उत्पादनावर अधिक नियंत्रण मिळविता येते.

शाश्वत आणि पर्यावरणपूरक उत्पादन, व्यावहारिक आणि आर्थिक फायदे, कमी कष्ट आणि सतत उपलब्धता, सरकारचे अनुदान प्राप्त तसेच उत्पादित माशांपासून खरेदीदारास फायदा, ताजेपणा, अनियत रोगप्रतिकारक क्षमता आणि स्वच्छता, पोषक मूल्य आणि आरोग्यदायी गुणधर्म जसे की (व्हिटॅमिन A, D, B12, ओमेगा 3 फॅटी ॲसिड्स).RAS (Recirculating Aquaculture System) किंवा पुनर्चक्रण मत्स्यपालन प्रणाली ही मत्स्यपालनातील एक आधुनिक आणि प्रगत तंत्रज्ञान आहे. केंद्र सरकारच्या 'प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजने' (PMMSY) अंतर्गत भारत आणि महाराष्ट्रात या प्रकल्पांना मोठी चालना मिळत आह

निष्कर्ष:

१. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर (RAS आणि बायोफ्लॉक): या प्रकल्पाचा सर्वात महत्त्वाचा निष्कर्ष म्हणजे पारंपारिक मासेमारीला फाटा देऊन RAS (Recirculating Aquaculture System) आणि बायोफ्लॉक सारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे. यामुळे नैसर्गिक स्त्रोतांवर (नदी किंवा तलाव) अवलंबून न राहता नियंत्रित वातावरणात दर्जेदार उत्पादन घेणे शक्य होते.

२. मर्यादित संसाधनांचा कार्यक्षम वापर: या तंत्रज्ञानामुळे पाण्याचा अपव्यय टाळून त्याचा पुनर्वापर (Recycle) केला जातो. कमी जागेत आणि कमी पाण्यात जास्त उत्पादन घेता येत असल्याने, हा प्रकल्प पर्यावरणास पूरक आणि शाश्वत असल्याचे सिद्ध होते.

३. उत्पादनाची गुणवत्ता आणि आरोग्यदायी मूल्य: निष्कर्षानुसार, या पद्धतीने उत्पादित केलेले मासे अधिक ताजे, निरोगी आणि पोषक असतात. यामध्ये व्हिटॅमिन A, D, B12 आणि ओमेगा ३ फॅटी ॲसिड्सचे प्रमाण उत्तम राखता येते, ज्यामुळे ग्राहकांना उच्च दर्जाचे अन्न मिळते.

४. आर्थिक वृद्धी आणि सरकारी पाठबळ: हा केवळ एक शेती पूरक व्यवसाय नसून, तो व्यावसायिक वृद्धीचा एक मोठा मार्ग आहे. याला शासकीय अनुदानाचे (Government Subsidy) पाठबळ मिळत असल्याने, नवीन उद्योजकांसाठी हा आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर आणि कमी जोखमीचा व्यवसाय ठरू शकतो.

RAS मध्ये पाण्याचे तापमान स्थिर ठेवणे सोपे असते. माशांच्या वाढीसाठी २५°C ते ३०°C तापमान उत्तम मानले जाते. तापमान अचानक बदलले तर माशांना ताण (Stress) येतो.

शिफारसी:

१. बायो-फिल्टर सक्रिय करणे (Conditioning): सिस्टीम सुरू करण्यापूर्वी बायो-फिल्टरमध्ये 'नायट्रीफायिंग बॅक्टेरिया' तयार होणे गरजेचे आहे. जोपर्यंत हे बॅक्टेरिया तयार होत नाहीत, तोपर्यंत मासे सोडू नका. याला साधारण २ ते ३ आठवडे लागतात.

२. पाण्याचे तापमान (Temperature Control):

३. नियमित देखरेख (Maintenance):

- दररोज: अमोनिया आणि ऑक्सिजन तपासा.
- आठवड्यातून एकदा: पाण्याचा १०-१५% भाग बदलून नवीन पाणी टाका (Water Exchange). यामुळे नायट्रेटचे प्रमाण कमी राहते.
- फिल्टरची साफसफाई: ड्रम फिल्टर किंवा स्लग फिल्टर नियमित साफ करा जेणेकरून कचरा साठणार नाही.

४. बॅकअप सिस्टीम (Emergency Plan): RAS मध्ये सगळ्यात मोठा धोका वीज जाण्याचा असतो. जर पंप बंद पडला, तर ३० मिनिटांत मासे धोक्यात येऊ शकतात.तुमच्याकडे ऑटोमॅटिक जनरेटर किंवा बॅटरी बॅकअप असणे ही सर्वात मोठी शिफारस आहे.

संदर्भसूची:

१) http://en.wikipedia.org
२) Recirculating aquaculture system
३) fish farming
४) Urban aquaculture
५) सकाळ – १ ऑगस्ट २०२५
६) युववार्ता- १ ऑगस्ट २०२५
७) सार्वमत -१ ऑगस्ट २०२५
८) नायक – १ ऑगस्ट २०२५
९) लोकमत – १२ सेप्टेंबर २०२३

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारीची समस्या: एक अभ्यास

प्रा. डॉ. बी. एन. शिंगाडे, सोनाली गोसावी

संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स. डी. जे. मालपाणी कॉमर्स अडॅ. बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, (स्वायत्त), संगमनेर जि. अहिल्यानगर

(सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे)

Corresponding Author – सोनाली गोसावी

DOI - 10.5281/zenodo.19199293

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारी एक गंभीर आणि दीर्घकालीन समस्या आहे. लोकसंख्येच्या वेगाने वाढणाऱ्या दर औद्योगिक विकासाच्या मंदिरे शिक्षण व कौशल्य यातील विसंगती आणि कृषी क्षेत्रावर असलेले जास्त अवलंबित यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले. वाढती लोकसंख्या मर्यादित रोजगार संधी औद्योगिक विकासासंबंधी वेग तसेच शिक्षण व कौशल्य यातील विसंगती यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे. बेरोजगारीमुळे दारिद्र्य सामाजिक अस्थिरता मानसिक तणाव आणि गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढताना दिसतात म्हणून बेरोजगारीचा अभ्यास करून त्या समस्येची मांडणी करणे आवश्यक आहे.

व्याख्या:

1. बेरोजगारी म्हणजे कार्य करण्यासाठी सक्षम आणि इच्छुक असलेल्या व्यक्तींना उपलब्ध रोजगार न मिळणे.
2. काम करण्याची इच्छा क्षमता व पात्रता असूनही व्यक्तीला योग्य व उत्पन्न देणारा रोजगार न मिळणे होय.
3. काम करण्यास सक्षम असूनही नोकरी किंवा काम न मिळणे म्हणजे बेरोजगारी होय.
4. लोकसंख्या वाढीमुळे रोजगाराच्या संगीत कमी पडतात.
5. भारतीय अर्थव्यवस्थेत बेरोजगार ही एक गंभीर समस्या आहे.

संकल्पना:

या विषयाची संकल्पना अशी आहे की बेरोजगारी ही केवळ आर्थिक समस्यांना चुलती सामाजिक मानसिक व राजकीय परिणाम घडवून आणणारे समस्या आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारीची संकल्पना केवळ पूर्ण बेरोजगारी पुरती मर्यादित नसून त्यात अर्ध बेरोजगारी आणि शिक्षित बेरोजगारी यांचा समावेश होतो.

संदर्भ साहित्याचा आढावा :

1. अर्थशास्त्रज्ञ कौशिक बासू (2019) यांनी त्यांच्या अभ्यासातून असे नमूद केले आहे की भारतीय बेरोजगारी ही केवळ रोजगाराच्या अभ्यासाची समस्या आहे.

2. Dtta& sundaram (Indian economy 2018) यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारीचे संरचनात्मक स्वरूप स्पष्ट केले असून लोकसंख्या वाढ व कौशल्य अभाव ही मुख्य कारणे असल्यास नमूद केले आहे.
3. Singh & Gaur (2019) यांच्या अभ्यासात बेरोजगारीचा GDP व आर्थिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला असून बेरोजगारी व विकास यांचा नकारात्मक संबंध आढळल्याने नमूद केले.

संशोधन समस्येची मांडणी:

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारी ही एक गंभीर आर्थिक व सामाजिक समस्या बनली आहे भारतामध्ये आर्थिक विकासात औद्योगिक सेवा क्षेत्राचा विस्तार आणि विविध रोजार निर्मिती योजना राबविण्यात येत असतानाही बेरोजगारीची समस्या आजही गंभीर स्वरूपात कायम आहे

विशेषत : लोकसंख्या वाढ कृषी क्षेत्रावर वाढतात अपुरी औद्योगिक रोजगार निर्मिती कौशल्य व शिक्षणातील विसंगती तसेच तांत्रिक बदल यामुळे बेरोजगारीचे स्वरूप अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहे

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारीचे स्वरूप व प्रकार अभ्यासणे.
2. ग्रामीण व शहरी भागातील बेरोजगारीच्या समस्येचे विश्लेषण करणे.
3. बेरोजगारी कमी करण्यासाठी उपाय योजना सुचवणे.
4. सुशिक्षित युवकांमधील बेरोजगारीचे प्रमाण व कारणांचा अभ्यास करणे.
5. शासनाच्या रोजगार निर्मिती योजना व धोरणांचा बेरोजगारीवर होणारा परिणाम तपासणे.

संशोधन गृहीतके :

1. भारतीय अर्थव्यवस्थेत बेरोजगारीचे प्रमाण वाढण्यामागे लोकसंख्या वाढ ही प्रमुख कारणीभूत आहे.
2. ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या मर्यादित संधीमुळे शहरी रोजगारात वाढ होत आहे.

संशोधन पद्धत :

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. माहिती पुस्तके संशोधन जर्नल्स शासकीय अहवाल वृत्तपत्रे व इंटरनेट श्रद्धा मध्ये माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

संख्यात्मक माहिती:

घटक	बेरोजगारी
एकूण बेरोजगारी चा दर	4.8%
ग्रामीण बेरोजगारी	4.5%
शहरी बेरोजगारी	6.5%
पुरुषांपेक्षा बेरोजगारी	4.3%
महिला बेरोजगारी	5.8%

(Economics survey of India कामगार मंत्रालय भारत सरकार अहवाल).

डेटा विश्लेषण व ग्राफ चार्ट स्पष्टीकरण:

वरील तक्त्याच्या आधारे असे दिसून येते की भारतीय एकूण बेरोजगारी चा दर 4.8% आहे त्यामध्ये ग्रामीण बेरोजगारी 4.5% तसेच शहरातील बेरोजगारी

6.5% आहे जास्त करून शहरात जास्त बेरोजगार दिसत आहे तसेच पुरुषांपेक्षा बेरोजगार दिसून येतात.

निष्कर्ष:

1. अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारी एक गंभीर व्यापक समस्या आहे.
2. बेरोजगारी मुळे केवळ आर्थिक नुकसान होत नाही तर दारिद्र सामाजिक व संतोष स्थलांतर गुन्हेगारी प्रवृत्ती आणि मानसिक तणाव व यासारख्या समस्या निर्माण होतात.
3. या अभ्यासाचा निष्कर्ष असा आहे की बेरोजगारीवर मान करण्यासाठी सर्वसमावेशक धोरणांची आवश्यकता आहे.

शिफारशी :

1. कौशल्य विकासाचे कार्यक्रम राबवणे.
2. लघु व मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे.
3. ग्रामीण रोजगाराच्या संधी वाढवाव्यात.
4. महिलांसाठी रोजगार योजना तयार कराव्यात.
5. रोजगार व शिक्षण धोरणांचा समन्वय करावा.

समारोप:

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारी ही गंभीर समस्या आहे. ज्यावर कौशल्य विकास रोजगाराच्या संधी वाढवणे आणि योग्य धोरणांच्या माध्यमातून प्रभावी उपाय करता येऊ शकतात.

संदर्भसूची:

1. कामगार मंत्रालय भारत सरकार अहवाल 2017 - 25.
2. निती आयोग भारत सरकार भारतामध्ये कौशल्य विकास आणि धोरणे 2022.
3. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना.

इंटरनेटवर संकेतस्थळे :

1. www.mospi.gov.in
2. https://niti.gov.in
3. https://labour.gov.in

वर्तमानपत्रे :

1. दिव्य मराठी
2. लोकमत

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

महाराष्ट्रातील परकीय थेट गुंतवणुकीचा (FDI) प्रवाह : सामंजस्य करार (MoUs) आणि प्रत्यक्ष गुंतवणूक यांतील तफावत (२०२१ - २०२५)

प्रा. डॉ. निलोफर शेख[1], संदिप तुळशीराम वाळुंज[2]

[1]*संशोधन मार्गदर्शक, प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग*

[2]*संशोधक विद्यार्थी, (एम.ए. व्दितीय वर्ष)*

संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज.मालपाणी वाणिज्य आणि ब.ना.सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त), संगमनेर, जिल्हा अहिल्यानगर.

Corresponding Author – संदिप तुळशीराम वाळुंज

DOI - 10.5281/zenodo.19199303

गोषवारा (Abstract):

महाराष्ट्र राज्य भारतातील सर्वाधिक परकीय थेट गुंतवणूक (Foreign Direct Investment - FDI) आकर्षित करणाऱ्या अग्रगण्य राज्यांपैकी एक मानले जाते. राज्य सरकार आणि गुंतवणूकदार कंपन्यांदरम्यान विविध औद्योगिक परिषदांमध्ये (उदा. "मॅग्नेटिक महाराष्ट्र", "वर्ल्ड इन्व्हेस्टमेंट समिट") मोठ्या प्रमाणावर सामंजस्य करार (Memorandum of Understanding - MoUs) साइन केले जातात. तथापि, प्रत्यक्षात या MoUs मधील सर्व प्रस्तावित गुंतवणूक जमेलच असे नाही, आणि अनेक वेळा प्रस्तावित गुंतवणूक व प्रत्यक्ष FDI inflows यांमध्ये लक्षणीय तफावत दिसून येते. या संशोधनामध्ये 2021 ते 2025 या कालावधीत महाराष्ट्रातील MoUs द्वारे प्रस्तावित गुंतवणूक आणि प्रत्यक्ष झालेली FDI यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

या अभ्यासासाठी दुय्यम (Secondary) डेटा वापरण्यात आला असून तो केंद्र व राज्य सरकारांच्या अधिकृत अहवालांमधून, DPIIT डेटा, Invest India, MIDC, RBI बुलेटिन्स आणि औद्योगिक विभागाच्या पत्रकांमधून संकलित करण्यात आला आहे. संशोधनाची पद्धत वर्णनात्मक (Descriptive) असून संख्यात्मक आकडेवारीवर आधारित प्रवृत्ती विश्लेषण (Trend Analysis) व तफावत मोजणी (Gap Analysis) वापरण्यात आली आहे. अभ्यासाचे उद्दिष्ट MoUs आणि प्रत्यक्ष FDI inflows यांतील अंतर शोधणे, त्यामागील संभाव्य कारणे समजून घेणे व धोरणात्मक शिफारसी करणे हे आहे.

अभ्यासातून असे सर्वसाधारण प्राथमिक निष्कर्ष समोर येतात की, जरी महाराष्ट्र मोठ्या प्रमाणावर MoUs साइन करत असला, तरी प्रत्यक्ष FDI inflows मध्ये प्रस्तावित गुंतवणुकीच्या तुलनेत एक लक्षणीय अंतर दिसून येते. या तफावतीमुळे राज्य सरकारच्या औद्योगिक धोरणांचे पुनर्मूल्यांकन करण्याची गरज निर्माण होते. त्यामुळे हा अभ्यास उद्योग, अर्थशास्त्र, व धोरण अभ्यासकांसाठी उपयुक्त ठरतो.

कीवर्ड्स (Keywords) : FDI, Foreign Investment, MoUs, Industrial Policy, Maharashtra, Trend Analysis, Investment Gap, Secondary Data.

प्रस्तावना (Introduction):

भारतासह जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये परकीय थेट गुंतवणुकीचे (Foreign Direct Investment – FDI) महत्त्व वाढत चालले आहे. औद्योगिक प्रगती, आर्थिक वृद्धी, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, रोजगारनिर्मिती आणि परकीय चलन उत्पन्न या सर्व बाबींमध्ये FDI महत्वपूर्ण भूमिका बजावतो. आर्थिक सुधारणांनंतर विशेषतः 1991 नंतर भारताने विविध क्षेत्रांना खुली परवानगी देऊन FDI आकर्षित करण्यासाठी करसवलती, नियामक सुधारणां, श्रमकायदे सुधारणा इत्यादी उपाययोजना केल्या. त्यामुळे भारतातील एकूण FDI प्रवाहात सातत्याने वाढ झाली असून भारत हा जागतिक स्तरावर प्रमुख गुंतवणूक गंतव्य म्हणून उदयास आला आहे (*UNCTAD*, 2023).

या व्यापक राष्ट्रीय परिप्रेक्ष्यात महाराष्ट्र राज्याचा स्थान विशिष्ट आणि अग्रगण्य राहिला आहे. उद्योग, सेवा, उत्पादन, IT, ऑटोमोबाईल, फार्मा, पायाभूत सुविधा आणि MSME क्षेत्रामध्ये महाराष्ट्राने विकसित औद्योगिक तंत्र, उच्च दर्जाची पायाभूत सुविधा, वाहतूक सुसज्जता, मनुष्यबळ उपलब्धता आणि प्रशासनिक प्रक्रियेतील सुलभता यांमुळे गुंतवणूकदारांना आकर्षित केले आहे. मुंबई येथे वित्तीय सेवा, बँकिंग, विमा, सिक्युरिटीज, आंतरराष्ट्रीय व्यापार इत्यादी क्षेत्रांची केंद्रे असल्यामुळे महाराष्ट्र हा भारताचा आर्थिक केंद्रबिंदू मानला जातो (*RBI*, 2022).

महाराष्ट्र शासन विविध औद्योगिक परिषदांद्वारे आणि आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक शिखर परिषदांद्वारे मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. "मॅग्नेटिक महाराष्ट्र", "मेक इन महाराष्ट्र", "इन्व्हेस्ट महाराष्ट्र", "वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम – दावोस" अशा परिषदांमध्ये देश-विदेशातील कंपन्यांशी औपचारिक चर्चा करून विविध प्रकल्पांसाठी सामंजस्य करार (Memorandum of Understanding – MoUs) केले जातात. MoU ही गुंतवणुकीची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी नसून, प्रस्तावित गुंतवणुकीच्या इच्छापत्राचे रूप असते. त्यामुळे MoU म्हणजेच प्रत्यक्ष गुंतवणूक असे नसते, आणि अनेकदा या प्रस्तावित गुंतवणुकीतील केवळ काही प्रकल्पच प्रत्यक्षात रूपांतरीत होतात (*DPIIT*, 2024). यामुळे एक महत्वाचा प्रश्न सतत उपस्थित राहतो – "महाराष्ट्रात साईन होणाऱ्या MoUs च्या प्रमाणात आणि प्रत्यक्ष राज्यात येणाऱ्या FDI प्रवाहामध्ये किती तफावत आहे?" हा प्रश्न राज्याच्या औद्योगिक धोरणांच्या प्रभावीतेशी, गुंतवणूकदारांच्या विश्वासाशी, प्रकल्पांच्या मंजुरी प्रक्रियेशी, जमिनीच्या उपलब्धतेशी, पर्यावरणीय आणि नियामक मुद्द्यांशी थेट संबंधित आहे.

2021 ते 2025 या कालावधीत भारताच्या FDI धोरणामध्ये आणि राज्याच्या औद्योगिक यंत्रणेमध्ये अनेक महत्वाचे बदल झाले. एकीकडे अर्थव्यवस्था कोविड-19 नंतरच्या पुनरुज्जीवन प्रक्रियेत होती, तर दुसरीकडे जागतिक पुरवठा साखळीतील बदल, "चीन + 1" धोरण, तंत्रज्ञान-आधारित उद्योगांची मागणी, डिजिटलायझेशन, उत्पादन-आधारित प्रोत्साहन (PLI) यांसारख्या धोरणात्मक प्रवाहांनी गुंतवणूक निर्णय प्रभावित केले (*Economic Survey of India,* 2023). या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्राने विविध MoUs साईन केले आणि प्रचंड गुंतवणूक प्रस्ताव प्राप्त केले. तथापि, राज्यात प्रत्यक्ष येणाऱ्या FDI inflows चा अभ्यास केला असता प्रस्तावित व प्रत्यक्ष गुंतवणुकीमध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो. काही वेळा MoUs ची संख्या आणि मूल्य प्रचंड असते परंतु प्रत्यक्ष inflows तुलनेने कमी असतात. हे अंतर हेच "Investment Gap" किंवा "MoU–FDI Gap" म्हणून

ओळखले जाते आणि हे धोरणात्मक विश्लेषणासाठी अत्यंत महत्वाचे ठरते.

या अभ्यासाचा संशोधन प्रश्न ही तफावत ओळखण्यावर, तिचा कालावधी (2021–2025) विचारात घेण्यावर, आणि संभाव्य आर्थिक व प्रशासकीय कारणे समजून घेण्यावर आधारित आहे. त्यामुळे या संशोधनाची आवश्यकता पुढील कारणांमुळे महत्त्वपूर्ण आहे - महाराष्ट्राच्या गुंतवणूक धोरणांची प्रभाविता मोजणे, MoU आधारित गुंतवणूक मॉडेलची समीक्षा करणे, प्रत्यक्ष FDI inflows चे प्रवाह व चरित्र समजणे, राज्य शासनाच्या औद्योगिक धोरणांसाठी सुधारणा सुचवणे.

ही सर्व कारणे संशोधक, धोरणकर्ते, औद्योगिक संघटना, अर्थतज्ज्ञ आणि गुंतवणूकदारांसाठी उपयोगी ठरतात. त्यामुळे हा अभ्यास आर्थिक विकासाच्या विश्लेषणासाठी व भविष्यातील धोरणनिर्मितीसाठी महत्वाचा संदर्भ ठरू शकतो.

संशोधन समस्या (Research Problem):

"महाराष्ट्र राज्यातील 2021–2025 या कालावधीत साईन होणाऱ्या सामंजस्य करारांमध्ये (MoUs) प्रस्तावित गुंतवणूक आणि प्रत्यक्ष राज्यात आलेला FDI प्रवाह यांमध्ये किती तफावत आहे आणि ही तफावत आर्थिक अथवा प्रशासकीय घटकांनी कितपत प्रभावित होते?"

अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश म्हणजे महाराष्ट्र राज्यात 2021–2025 या कालावधीत मंजूर (Sing) होणाऱ्या सामंजस्य करारांतील (MoUs) प्रस्तावित गुंतवणूक आणि प्रत्यक्ष परकीय थेट गुंतवणुकीचा (FDI) प्रवाह यांमधील तफावत विश्लेषण करणे हा आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी पुढील उपउद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

मुख्य उद्दिष्ट (Primary Objective):

महाराष्ट्र राज्यात 2021–2025 या कालावधीत साईन झालेल्या MoUs मधील प्रस्तावित गुंतवणूक आणि प्रत्यक्ष FDI inflows यांची तुलना करून त्यांमधील तफावत (Gap) मोजणे आणि विश्लेषण करणे.

उपउद्दिष्टे (Secondary Objectives):

१. 2021–2025 या कालावधीत महाराष्ट्रात साईन झालेल्या MoUs चे प्रमाण, स्वरूप आणि क्षेत्रनिहाय वितरण समजून घेणे.
२. त्याच कालावधीत महाराष्ट्रात आलेल्या प्रत्यक्ष FDI inflows चे प्रमाण, स्रोत (देश/क्षेत्र/उद्योग) आणि प्रवृत्ती (Trends) तपासणे.
३. MoUs–FDI Gap वर परिणाम करणाऱ्या आर्थिक, धोरणात्मक आणि प्रशासकीय घटकांची ओळख करून त्यांचे विश्लेषण करणे.
४. महाराष्ट्रातील औद्योगिक धोरणे, गुंतवणूक प्रोत्साहन यंत्रणा, प्रशासकीय प्रक्रिया आणि परकीय गुंतवणूकदारांसाठीचे अडथळे यांच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यमापन करणे.
५. MoUs चे प्रत्यक्ष गुंतवणुकीत रूपांतर होण्याचे प्रमाण (Conversion Ratio) मोजणे आणि त्याचे क्षेत्रनिहाय/कालावधीनुसार विश्लेषण करणे.
६. MoUs आणि FDI inflows यामधील संबंध समजून घेण्यासाठी उपलब्ध अधिकृत डेटाचे सांख्यिकीय विश्लेषण करणे.
७. महाराष्ट्रातील FDI प्रवाह वाढवण्यासाठी धोरणात्मक शिफारसी (Policy Recommendations) सुचवणे.

अभ्यासाची गृहीतके (Hypothesis of the Study):

प्रस्तुत संशोधनामध्ये सांख्यिकीय तुलना (Statistical Comparison) करायची असल्याने Null Hypothesis (H_0) आणि Alternative Hypothesis (H_1) दोन्ही स्वरूपातील गृहीतके स्वीकारण्यात आली आहेत. ही गृहीतके 2021–2025 या कालावधीत महाराष्ट्र राज्यात साईन झालेल्या MoUs मधील प्रस्तावित गुंतवणूक व प्रत्यक्ष FDI inflows यांच्या तफावतीवर आधारित आहेत.

मुख्य गृहीतक (Primary Hypothesis):

H_0 (Null Hypothesis): महाराष्ट्रात 2021–2025 दरम्यान साईन झालेल्या MoUs मधील प्रस्तावित गुंतवणूक आणि राज्यातील प्रत्यक्ष FDI inflows यामध्ये लक्षणीय फरक नाही.

H_1 (Alternative Hypothesis): महाराष्ट्रात 2021–2025 दरम्यान साईन झालेल्या MoUs मधील प्रस्तावित गुंतवणूक आणि राज्यातील प्रत्यक्ष FDI inflows यामध्ये लक्षणीय फरक आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

संशोधनाचे स्वरूप (Nature of the Study): प्रस्तुत संशोधन हे वर्णनात्मक (Descriptive) स्वरूपाचे आहे. वर्णनात्मक संशोधनामध्ये एखाद्या घटनेचे, प्रक्रियेचे किंवा घटकांमधील संबंधांचे वस्तुनिष्ठ निरीक्षण आणि विश्लेषण केले जाते. या अभ्यासात महाराष्ट्रातील MoUs (सामंजस्य करार) आणि FDI inflows (प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रवाह) यांच्यातील परस्पर संबंध व तफावत यांचे वर्णनात्मक पद्धतीने विश्लेषण केले आहे. या संदर्भात राज्य सरकारच्या गुंतवणूक धोरणांचा औद्योगिकीकरणावर होणारा परिणाम, आर्थिक प्रोत्साहने, प्रशासनिक सक्षम यंत्रणा इत्यादी घटकांचा परिपूर्ण विचार करण्यात आला आहे.

संशोधनाचा व्याप्ती व कालमर्यादा: संशोधनाचा व्याप्ती क्षेत्र महाराष्ट्र राज्य इतकाच सीमित ठेवलेला आहे. तसेच अभ्यासासाठी 2021 ते 2025 या काळाचा संदर्भ निवडण्यात आला आहे. यासाठी दोन महत्त्वाच्या कारणांचा विचार केला : (१) या कालावधीत Maharashtra Investment Promotion कार्यक्रम सक्रिय होते. (२) कोविड-19 नंतर औद्योगिक पुनर्बांधणी व डिजिटल पायाभूत सुधारणा दिसून आल्या.

संशोधन उद्दिष्टांसोबत पद्धतीचे सुसंगती: संशोधनाचा उद्देश MoUs आणि FDI यातील तफावत तसेच त्यामागील कारणांचा अभ्यास करणे हा असल्यामुळे, Descriptive Research अधिक उपयुक्त ठरते. या पद्धतीत धोरणात्मक विश्लेषण, सांख्यिकीय माहिती, आणि तुलना यांचा समावेश करता येतो. तसेच राज्यस्तरीय अहवाल, सरकारी पत्रके, गुंतवणूक आकडेवारी व आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे निरीक्षण यांचे स्पष्टीकरणात्मक रूपांतरही करता येते.

डेटाचे संकलन (Data Collection Method): दुय्यम माहिती (Secondary Data) संकलनासाठी Documentary Method वापरण्यात आली. Document-based डेटा संकलनात सरकारी प्रकाशने, धोरण अहवाल, सादरीकरणे, MoU यादी, गुंतवणूक आकडेवारी, उद्योग विषयक अभ्यास, राज्याचे आर्थिक सर्वेक्षण, व विविध आर्थिक संघटनांचे दस्तऐवज यांचे निरीक्षण करण्यात आले.

मर्यादा: राज्य सरकारच्या MoU डेटा पारदर्शकतेतील मर्यादा, FDI inflows आणि MoUs यांची व्याख्या भिन्न, काही प्रकल्पांचे confidential data उपलब्ध

नसणे, अंमलबजावणी कालावधी दीर्घ असल्याने 2025 नंतरचे परिणाम उपलब्ध नसणे.

संशोधनात वर्णनात्मक पद्धती, documentary data sources, comparative analysis आणि hypothesis आधारित interpretation यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील MoUs आणि FDI inflows यांतील तफावत शास्त्रीय पद्धतीने स्पष्ट करता येते.

साहित्याचा आढावा (Review of Literature):

एखाद्या संशोधनास सैद्धांतिक व अनुभवाधारित आधार मिळावा यासाठी साहित्योत्तर समीक्षा महत्त्वपूर्ण ठरते. या संशोधनात परकीय थेट गुंतवणूक (FDI), सामंजस्य करार (MoUs), गुंतवणूक आकर्षणातील राज्यांची स्पर्धा, आणि गुंतवणूक प्रत्यक्षात उतरण्यास येणारे अडथळे यावरील आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावरील साहित्याचा अभ्यास करण्यात आला. या साहित्याचा प्राथमिक उद्देश म्हणजे संकल्पनात्मक चौकट घडविणे, पूर्वीच्या निष्कर्षांचे संकलन करणे आणि विद्यमान संशोधनातील अंतर स्पष्ट करणे.

अर्थतज्ज्ञ जॉन एच. डनिंग यांची FDI बाबत OLI संकल्पना :

FDI संबंधित प्रचलित सिद्धांतांमध्ये Dunning's OLI Paradigm सिध्दांत विशेष महत्त्वाचा मानला जातो. डनिंगच्या OLI सिद्धांतानुसार परकीय गुंतवणुकीचे प्रवाह हे तीन घटकांवर आधारित असतात : Ownership Advantages, Location Advantages, Internalization Advantages. या सिद्धांतानुसार, पायाभूत सुविधा, धोरण स्थिरता, कौशल्यसंपन्न मनुष्यबळ, वाहतूक, आणि बाजारपेठ यांसारखे स्थानिक घटक गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी निर्णायक असतात. महाराष्ट्र या निकषांवर भारतातील आघाडीच्या राज्यांमध्ये गणला जातो.

FDI विषयक आंतरराष्ट्रीय संशोधन:

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर FDI चा अभ्यास प्रामुख्याने UNCTAD, World Bank, OECD, आणि विविध देशांच्या आर्थिक विभागांनी केला आहे.

१. UNCTAD (2022, 2023) च्या World Investment Reports नुसार, जागतिक पातळीवर FDI प्रवाहात कोविड-19 नंतर पुनरुत्थान दिसून आले; परंतु पुनरुज्जीवन हे देशानुसार असमान होते. या अहवालांमध्ये गुंतवणूक आकर्षित करण्यास सांमजस्य करार / गुंतवणूक करार व प्रत्यक्ष प्रवाह यांच्यात फरक असल्याचे नोंदवले गेले आहे; असे करार अनेकदा सुरुवातीच्या टप्प्यावर उच्च असतात परंतु प्रत्यक्ष अंमलबजावणी विविध अडचणींमुळे कमी होते.

२. OECD (2021) ने FDI च्या निर्धारक घटकांवर केलेल्या अभ्यासात असे नमूद केले की, FDI प्रवाहावर पायाभूत सुविधांची गुणवत्ता, Logistics Performance, नियामक पारदर्शकता, आणि करार अंमलबजावणी (Contract Enforcement) या घटकांची विशेष परिणामकारकता असते. तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्या दीर्घकालीन धोरणात्मक बाजार विस्ताराकरता अनुकूल प्रशासन, वीज-पाणी सुविधा, आणि डिजिटल कनेक्टिव्हिटी तपासून निर्णय करतात.

राष्ट्रीय स्तरावरील संदर्भ साहित्य:

भारतात FDI व गुंतवणूक धोरणांचा अभ्यास विविध अर्थतज्ज्ञ आणि संशोधन संस्थांनी केला आहे. RBI (2021-2024) Bulletins, DPIIT Reports, आणि

NITI Aayog (2022) यांनी FDI प्रवाहाचा क्षेत्रनिहाय अभ्यास मांडला.

१. DPIIT च्या आकडेवारीनुसार, भारतात सेवा, दुरसंचार, निर्माणकार्य क्षेत्र (Constructions), वाहन उद्योग, औषध निर्माण या क्षेत्रांमध्ये FDI सर्वाधिक आकर्षित झाले. या अभ्यासांमध्ये महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात, दिल्ली-NCR, आणि तामिळनाडू हे उच्च FDI प्राप्तकर्ते म्हणून नोंदले गेले आहेत.
२. Athreye & Kapur (2001) आणि Mukherjee (2014) यांसारख्या भारतीय संशोधकांनी FDI च्या माध्यमातून औद्योगिकीकरण, रोजगार, आणि तांत्रिक प्रभाव यांचा अभ्यास केला. हे संशोधन सूचित करते की FDI हा केवळ भांडवली प्रवाह नसून तो तंत्रज्ञान, कौशल्य आणि व्यवस्थापनातील सुधारणा घडवून आणणारा स्रोत आहे.

महाराष्ट्र राज्य स्तरावरील संदर्भ साहित्य:

महाराष्ट्रावरील अभ्यास तुलनेने कमी प्रमाणात उपलब्ध असला तरी "Invest India", "MIDC", "Maharashtra Economic Survey", "Magnetic Maharashtra Reports" यामध्ये राज्याचे गुंतवणूक प्रोफाइल स्पष्ट केलेले आहे. या अहवालांनुसार, महाराष्ट्राने Magnetic Maharashtra 2018, Magnetic Maharashtra 2.0 (2020–21) आणि Invest Maharashtra Initiatives यांच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात MoUs साइन केले व उद्योगांना आकर्षित केले. परंतु अनेक सरकारी अहवालांमध्ये असे अधोरेखित केले गेले आहे की MoUs म्हणजे वास्तविक FDI नाही. उदाहरणार्थ, Maharashtra Economic Survey (2023) मध्ये नमूद आहे की गुंतवणूक आश्वासने (pledged investments) वेळोवेळी पुनर्मूल्यांकन व रूपांतरित होतात आणि विविध प्रकल्पांमध्ये टक्केवारीने भिन्न अंमलबजावणी होते.

MoUs विषयक संशोधन:

MoUs बाबतचे संशोधन हे दोन दृष्टीकोनातून दिसते: Investment Commitment Perspective, Investment Outcome / Realisation Perspective. काही अभ्यासांमध्ये MoUs हा "Investor Confidence Signal" मानला जातो; परंतु त्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी Project Clearances, Environmental Approvals, Land Acquisition, Financial Closure, Regulatory Permissions अशा अडथळ्यांवर अवलंबून असते. World Bank (2018) च्या Ease of Doing Business अभ्यासात हे सिद्ध झाले की project approvals streamline केल्यास गुंतवणूक प्रत्यक्षात जास्त उतरते. FICCI (2020) च्या अभ्यासात हे नमूद केले की भारतातील प्रकल्पांमध्ये "Implementation Gap" ही प्रमुख समस्या आहे.

संदर्भसाहित्याचा आढावा घेतल्यास असे दिसते की FDI हा विकासासाठी महत्त्वपूर्ण साधन आहे; परंतु MoUs आणि प्रत्यक्ष गुंतवणूक यात Implementation Gap व्यापक स्वरूपात आढळतो. महाराष्ट्राच्या संदर्भात माहिती उपलब्ध असली तरी शास्त्रीय पद्धतीने तुलना करणारे संशोधन अल्प प्रमाणात आढळते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनाला सैद्धांतिक व अनुभवाधारित महत्त्व प्राप्त होते.

संकल्पना आणि सद्यस्थिती (Concept and Current Status):

प्रमुख संकल्पना (Key Concepts):

(A) परकीय थेट गुंतवणूक (Foreign Direct Investment – FDI): FDI म्हणजे एका देशातील उद्योग/कंपनीमध्ये दुसऱ्या देशातील व्यक्ती किंवा संस्थेद्वारे

केलेली प्रत्यक्ष (direct) गुंतवणूक. यात केवळ पूंजीच नव्हे तर तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन कौशल्य व बाजार प्रवेश या गोष्टींचाही समावेश होतो. FDI मुळे उत्पादनक्षमता वाढते, रोजगार निर्मिती होते, सरकारी महसूल वाढतो आणि देशाचा बाह्य व्यापार सुधारू शकतो.

(B) सामंजस्य करार (Memorandum of Understanding – MoU): MoU म्हणजे सरकार किंवा सार्वजनिक संस्था व खाजगी गुंतवणूकदार यांच्यातील प्राथमिक औद्योगिक करार. MoU ही प्रत्यक्ष गुंतवणूक नसून संभाव्य गुंतवणूक दर्शवते. त्यामुळे MoU च्या आधारे मोठ्या गुंतवणुकीची घोषणा होते; परंतु प्रत्यक्ष गुंतवणूक व्हावी यासाठी पुढील प्रशासकीय प्रक्रिया आवश्यक असतात.

(C) प्रस्तावित गुंतवणूक विरुद्ध प्रत्यक्ष गुंतवणूक: MoU द्वारे जाहीर केलेली गुंतवणूक म्हणजे Proposed Investment, तर FDI म्हणजे Actual Investment.

महाराष्ट्रातील FDI आणि MoUs ची विद्यमान स्थिती (2021–2025):

(A) औद्योगिक प्रोफाईल: महाराष्ट्र हे देशातील सर्वात मोठे औद्योगिक व आर्थिक राज्य मानले जाते. मुंबई, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर इ. औद्योगिक पट्टांमध्ये IT, ऑटोमोबाईल, फार्मा, इलेक्ट्रॉनिक्स, FMCG यांसारख्या विविध क्षेत्रांत FDI आलेली आहे.

(B) FDI प्रवाहाची स्थिती: DPIIT, RBI व महाराष्ट्र शासनाच्या आर्थिक पाहणी अहवालानुसार 2021–2025 दरम्यान महाराष्ट्र भारतात FDI आकर्षित करणाऱ्या शीर्ष राज्यांमध्ये अग्रस्थानी राहिले आहे.

(C) MoUs ची स्थिती: महाराष्ट्रात 2021–2025 दरम्यान विविध Investor Summits मध्ये अतिशय मोठ्या रकमेचे MoUs साइन झाले. उदाहरणार्थ : Magnetic Maharashtra 2.0, Davos – World Economic Forum Participation, State Industry Promotion Missions, या माध्यमातून हजारो कोटींच्या गुंतवणुकीचे प्रस्ताव नोंद झाले. परंतु प्रश्न असा उद्भवतो की, यातील किती प्रस्ताव प्रत्यक्ष FDI मध्ये परिवर्तित झाले.

संख्यात्मक माहिती :

आर्थिक वर्ष (FY)	MoUs Investment Commitments (₹ crore) #	Actual FDI Inflows (₹ crore)
2021 - 22	30,379	1,14,964
2022 - 23	2,20,000	1,18,422
2023 - 24	15,73,000	1,12,101
2024 - 25	15,70,000	1,64,875

(# - असंशोधित आकडेवारी)

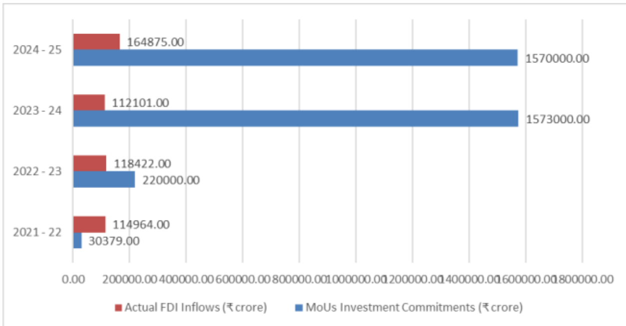

निष्कर्ष (Conclusions):

महाराष्ट्रातील परकीय थेट गुंतवणुकीचा (FDI) प्रवाह आणि सामंजस्य करार (MoUs) यांच्यामध्ये 2021–2025 या कालावधीत निर्माण झालेल्या तफावतीचे विश्लेषण करता पुढील निष्कर्ष प्रत्यक्ष आढळून येतात.

(1) महाराष्ट्राचे औद्योगिक आकर्षण कायम मजबूत आहे: भारतामध्ये आर्थिक व औद्योगिक दृष्टीने महाराष्ट्र अग्रस्थानी राहिला असून वित्त, आयटी, ऑटोमोबाईल, औषधनिर्मिती, रसायन उद्योग, ई-कॉमर्स, इलेक्ट्रॉनिक्स

अशा विविध क्षेत्रांत राज्याने सातत्याने फॉरेन डायरेक्ट इन्व्हेस्टमेंट आकर्षित केली आहे. जागतिक व राष्ट्रीय स्तरावरील आकडेवारी Maharashtra चा उच्च औद्योगिक प्रोफाइल अधोरेखित करतात.

(2) MoUs ची संख्या आणि मूल्य दोन्ही उच्च, परंतु अंमलबजावणीत तफावत जाणवते: औद्योगिक समिट्स, Davos सारख्या आंतरराष्ट्रीय परिषदांमधील सहभाग, राज्यस्तरीय गुंतवणूक रोड शो यांद्वारे महाराष्ट्राने मोठ्या मूल्याचे MoUs केले आहेत. मात्र, MoU म्हणजे फक्त गुंतवणुकीची घोषणा असून प्रत्यक्ष गुंतवणुकीत रूपांतराचे प्रमाण तुलनेने कमी आढळते. यामुळे MoUs आणि Actual FDI यांच्यामध्ये 'implementation gap' स्पष्ट दिसून येतो.

(3) अंमलबजावणीतील अंतर विविध घटकांमुळे निर्माण होते: MoUs ते प्रत्यक्ष FDI या रूपांतरात पुढील प्रशासकीय व आर्थिक अडथळे महत्त्वाची भूमिका बजावतात : जमीन व पर्यावरण मंजुरी, प्रशासनिक प्रक्रिया, श्रम अटी व परवानग्या, पायाभूत सुविधांचा वेग, जागतिक आर्थिक अस्थैर्य, उद्योग क्षेत्रातील धोरणात्मक बदल, या कारणांमुळे अनेक MoUs पूर्णपणे अंमलात येत नाहीत किंवा विलंबित होतात.

(4) महाराष्ट्राची FDI कामगिरी राष्ट्रीय पातळीवर उल्लेखनीयच आहे: MoUs चे प्रत्यक्ष रूपांतर काही प्रमाणात कमी असले तरी DPIIT व RBI च्या माहितीनुसार महाराष्ट्र हा भारतातील अग्रभागी FDI आकर्षित करणारा राज्य राहिले आहे. यावरून असे दिसते की महाराष्ट्राची गुंतवणूक क्षमता, बाजार आकार, पायाभूत सुविधा व उद्योजकतेस पोषक वातावरण मजबूत आहे.

(5) MoU vs FDI Gap हे संशोधनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे क्षेत्र: MoUs आणि Actual FDI यांच्यामधील अंतर हे शैक्षणिक आणि धोरणात्मक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचे विषय आहे कारण - सरकारला धोरण सुधारणा करण्याचे संकेत मिळतात, उद्योग क्षेत्रास अंमलबजावणीत येणारे अडथळे स्पष्ट होतात, राज्यस्तरीय गुंतवणूक धोरणात पारदर्शकता वाढते, भावी गुंतवणूकदारांसाठी यामुळे माहितीपूर्ण निर्णय प्रक्रिया सुलभ होते.

(6) या संशोधनाने अभ्यास क्षेत्राची वस्तुनिष्ठता वाढली: संकल्पनात्मक (Conceptual), सांख्यिकीय (Statistical) व तुलनात्मक (Comparative) अभ्यासाद्वारे महाराष्ट्रातील गुंतवणूक वास्तव, धोरणात्मक क्षमता आणि अंमलबजावणीतील मर्यादा या सर्वांचा संतुलित आढावा मिळतो. त्यामुळे महाराष्ट्रातील FDI धोरण सुधारण्यासाठी व उद्योगस्नेही पर्यावरण निर्माण करण्यासाठी संशोधनाचे महत्त्व अधोरेखित होते.

शिफारसी (Recommendations):

(1) MoUs ची अंमलबजावणी क्षमता वाढविणे: महाराष्ट्रात गुंतवणूकदारांसोबत मोठ्या प्रमाणावर MoUs केले जातात; परंतु त्यातील सर्व MoUs प्रत्यक्ष गुंतवणुकीत रूपांतरित होत नाहीत. यासाठी - MoUs साठी अंमलबजावणी कालमर्यादा (Implementation Timeline) निश्चित करणे, प्रगतीचे तिमाही निरीक्षण, अकार्यक्षम प्रकल्पांची वेळीच पुनर्पडताळणी हे आवश्यक आहे. यामुळे गुंतवणूकदारांना आश्वस्त वातावरण निर्माण होईल आणि MoUs चा प्रत्यक्ष रूपांतरण दर सुधारेल.

(2) एकल खिडकी निरसन प्रणाली प्रभावी बनवणे: गुंतवणूकदारांना परवानग्या, परवाने, कर सवलती, जमीन उपलब्धता यासाठी अनेक विभागांमध्ये जावे लागते. त्यामुळे Single Window Digital Clearance System पूर्णतः कार्यान्वित करणे, विभागीय समन्वय मजबुतीकरण, वेळेत परवानग्या न दिल्यास Accountability Mechanism लागू करणे, यामुळे

गुंतवणुकीचे Transaction Cost कमी होईल आणि FDI प्रवाह वाढेल.

(3) विभागानुसार व क्षेत्रनिहाय गुंतवणूक धोरण मजबूत करणे: महाराष्ट्रामधील गुंतवणूक बहुधा IT, ऑटोमोबाईल, केमिकल्स व वित्तीय सेवांमध्ये केंद्रित आहे. भविष्यात Agro & Food Processing, Renewable Energy, EV Manufacturing, Bio-tech, Hospitality & Tourism या क्षेत्रांमध्ये विशेष प्रोत्साहन धोरणे लागू केल्यास क्षेत्रनिहाय संतुलित गुंतवणूक होऊ शकते.

(4) जिल्हास्तरावर FDI Promotion Facilitation Cells स्थापन करणे: Mumbai–Pune–Nagpur–Aurangabad वगळता इतर भागात गुंतवणूक तुलनेने कमी आहे. त्यामुळे जिल्हास्तरावर Investment Facilitation Cells, स्थानिक MIDC क्लस्टर्स मजबूत करणे, जिल्हापातळीवर Skill Mapping करणे, यामुळे गुंतवणूक फक्त महानगरांपुरती मर्यादित न राहता संपूर्ण राज्यात विविधीकृत होईल.

(5) जमिनीचे अधिग्रहण व औद्योगिक भूखंडांचे नियोजन सुधारित करणे: गुंतवणूकदारांसाठी औद्योगिक भूखंड सुलभ उपलब्धता अत्यंत महत्वाची असते. यासाठी Land Bank अद्ययावत करणे, MIDC भूखंडांचे Digital Mapping, अनावश्यक कायदेशीर विलंब कमी करणे, ही पावले उचलणे आवश्यक आहे. यामुळे MoUs ची अंमलबजावणी वेगवान होते.

(6) गुंतवणूकदारांसाठी निरंतर उद्योगानंतर सहाय्य (Post-Investment Support): गुंतवणुकीनंतरही कर, कस्टम्स, पर्यावरण, कामगार कायदे यांचा समन्वय आवश्यक असतो. त्यामुळे Post-Investment Relations Desk, Redressal Mechanism, Regulatory Handholding, या गोष्टी FDI टिकवण्यासाठी (Retention) उपयुक्त ठरतात.

(7) FDI डेटा प्रणाली सुधारित करणे: MoUs आणि वास्तविक गुंतवणूक यामध्ये तफावत समजण्यासाठी अचूक व पारदर्शी डेटा आवश्यक आहे. यासाठी RBI, DPIIT, MIDC आणि राज्य शासनाची डेटा प्रणाली समन्वयित करणे, Annual Conversion Ratio अहवाल तयार करणे, Sector-wise व Region-wise FDI Dashboard विकसित करणे यामुळे Policy Evaluation अधिक वैज्ञानिक पद्धतीने होऊ शकते.

(8) धोरणात्मक कर व आर्थिक सवलतींचे पुनर्मूल्यांकन: Global FDI स्पर्धेत महाराष्ट्राने करसवलती व अनुदाने अधिक रणनीतीपूर्वक वापरण्याची गरज आहे. यासाठी Sector-targeted Tax Incentives, R&D Subsidies, Green Technology Incentives, या उपायांची अंमलबजावणी उपयुक्त ठरेल.

(9) स्थानिक MSMEs आणि जागतिक गुंतवणूकदार यांच्यात Linkage मजबूत करणे: FDI चा लाभ वाढवण्यासाठी स्थानिक पुरवठा साखळी (Local Supply Chain) तयार करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे MSME Clusters विकास, Technology Transfer Programmes, Vendor Development Mechanisms, हे उपाय FDI Spillover Effects वाढवून अर्थव्यवस्थेतील Multipliers मजबूत करतील.

(10) Skill Development आणि Human Capital मजबुती: Multinational कंपन्या तांत्रिक कौशल्य असलेल्या manpower ची मागणी करतात. त्यामुळे Skill University चे विस्तार, Sector-Specific Skill Centres, Academia–Industry Collaboration, ही धोरणे FDI Friendly Manpower तयार करण्यास उपयुक्त ठरतील.

वरील शिफारसींचा अवलंब महाराष्ट्राच्या औद्योगिक धोरणाला अधिक व्यवहार्य, डेटा-आधारित आणि गुंतवणूकदारहित बनवू शकतो. विशेषतः MoUs ते Investment Conversion Ratio, Regulatory Ease, आणि Balanced Regional Investment हे तीन मुद्दे राज्याच्या FDI सुधारण्यासाठी सर्वात महत्वाचे ठरतात.

संदर्भ सूची (References)

(A) पुस्तके (Books):

1. उगले, सुनील. (2020). संशोधन पद्धती. निराली प्रकाशन, पुणे.
2. Bhagwati, J. (2004). In Defense of Globalization. Oxford University Press.

(B) सरकारी स्रोत व अधिकृत अहवाल (Government & Official Sources):

3. Department for Promotion of Industry and Internal Trade (DPIIT). (2021–2025). FDI Statistics – Fact Sheet. Government of India.
4. Government of India. (2022–2025). Economic Survey of India. Ministry of Finance, Department of Economic Affairs.
5. Government of Maharashtra. (2022–2025). Economic Survey of Maharashtra. Directorate of Economics and Statistics, Planning Department.
6. Reserve Bank of India (RBI). (2021–2025). Database on Indian Economy (DBIE). RBI Publications.
7. UNCTAD. (2021–2025). World Investment Report. United Nations Conference on Trade and Development.
8. Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC). (2021–2025). Annual Reports. MIDC Publications, Government of Maharashtra.
9. Department of Industries, Government of Maharashtra. (2021–2025). Investor Summits & MoU Details (Magnetic Maharashtra, Davos, etc.).

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी व शेतीपूरक व्यवसायांची भूमिका

डॉ. प्रताप फलफले, कु. मडके योगिता बाळू

संगमनेर नगरपालिका कला, डी. जे. मालपाणी वाणिज्य आणि बी.एन. सारडा विज्ञान महाविद्यालय, संगमनेर.

Corresponding Author – कु. मडके योगिता बाळू

DOI - 10.5281/zenodo.19199318

गोषवारा :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असले तरी या क्षेत्रात बेरोजगारीची समस्या गंभीर स्वरूपात आढळून येते. लोकसंख्या वाढ, जमिनीचे तुकडीकरण, हंगामी रोजगाराचे स्वरूप, यांत्रिकीकरण आणि पारंपरिक शेतीपद्धती यांमुळे कृषी क्षेत्रातील लपलेली व हंगामी बेरोजगारी वाढलेली दिसून येते. ग्रामीण भागातील तरुणांना वर्षभर नियमित रोजगार न मिळाल्याने त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. या पार्श्वभूमीवर शेतीपूरक व्यवसायांना कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी कमी करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावता येते. दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय, मधमाशी पालन, रेशीम उद्योग, अन्नप्रक्रिया उद्योग, बागायती शेती तसेच ग्रामीण हस्तव्यवसाय यांमुळे ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मितीला चालना मिळते. हे व्यवसाय अल्पभांडवलात सुरू करता येतात व कृषी उत्पन्नास पूरक ठरतात. या संशोधनाचा उद्देश कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीची कारणे अभ्यासणे व शेतीपूरक व्यवसायांच्या माध्यमातून रोजगारनिर्मितीची शक्यता तपासणे हा आहे. दुय्यम माहितीवर आधारित या अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की, योग्य सरकारी धोरणे, प्रशिक्षण सुविधा, कर्जपुरवठा व बाजारपेठेची उपलब्धता असल्यास शेतीपूरक व्यवसाय ग्रामीण बेरोजगारी कमी करण्यात प्रभावी ठरू शकतात. त्यामुळे कृषी क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी शेतीपूरक व्यवसायांचा विस्तार करणे आवश्यक आहे.

या संशोधनात भारतातील कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीची स्थिती, तिचे स्वरूप व कारणे यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः कृषी क्षेत्रातील लपलेली व हंगामी बेरोजगारी, जमिनीचे तुकडीकरण, वाढती लोकसंख्या, यांत्रिकीकरण आणि शेतीचे पारंपरिक स्वरूप यांचा रोजगारावर होणारा परिणाम तपासण्यात आला आहे. तसेच कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी कमी करण्यासाठी शेतीपूरक व्यवसायांची भूमिका अभ्यासली असून दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय, मधमाशी पालन, अन्नप्रक्रिया उद्योग व इतर ग्रामीण लघुउद्योग यांच्या माध्यमातून रोजगारनिर्मिती कशी होऊ शकते याचा आढावा घेण्यात आला आहे. यासोबतच ग्रामीण भागातील तरुण व महिलांना स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात शेतीपूरक व्यवसायांचे महत्त्व आणि त्यासाठी शासनाच्या योजना, प्रशिक्षण व आर्थिक सहाय्याची भूमिका यांचाही अभ्यास या संशोधनात करण्यात आला आहे.

की-वर्ड्स : कृषी क्षेत्र, बेरोजगारी, ग्रामीण बेरोजगारी, शेतीपूरक व्यवसाय, रोजगारनिर्मिती, कृषी अर्थव्यवस्था, कृषी रोजगार.

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. देशातील मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या आपली उपजीविका शेतीवर अवलंबून ठेवते. अन्नसुरक्षा, कच्चा माल पुरवठा, रोजगारनिर्मिती व ग्रामीण विकास यामध्ये कृषी क्षेत्राची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

तथापि, वाढती लोकसंख्या, जमिनीचे तुकडीकरण, परंपरागत शेतीपद्धती, यांत्रिकीकरण तसेच हंगामी स्वरूपाचे रोजगार यांमुळे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीची समस्या दिवसेंदिवस तीव्र होत चालली आहे.

कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी ही छुपी बेरोजगारी व हंगामी बेरोजगारी या स्वरूपात आढळते. शेतीमध्ये काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या प्रत्यक्ष गरजेपेक्षा जास्त असल्यामुळे उत्पादनक्षमतेवर परिणाम होतो. यामुळे ग्रामीण भागातील उत्पन्न कमी राहते, दारिद्र्य वाढते आणि स्थलांतराची समस्या निर्माण होते.

या पार्श्वभूमीवर शेतीपूरक व्यवसाय हे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी कमी करण्यासाठी एक प्रभावी पर्याय ठरू शकतात. दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन, मधुमक्षिकापालन, रेशीम उद्योग, अन्नप्रक्रिया उद्योग, रोपवाटिका, सेंद्रिय शेती आदी व्यवसायांमुळे ग्रामीण भागात अतिरिक्त रोजगारनिर्मिती होऊ शकते. या व्यवसायांमुळे शेतीवरील अवलंबित्व कमी होऊन शाश्वत उत्पन्नाचे स्रोत उपलब्ध होतात.

सध्याच्या काळात शासन विविध योजना, अनुदाने, प्रशिक्षण कार्यक्रम व वित्तीय सहाय्याद्वारे शेतीपूरक व्यवसायांना प्रोत्साहन देत आहे. तरीसुद्धा या योजनांचा लाभ सर्व शेतकरी व ग्रामीण बेरोजगारांपर्यंत अपेक्षित प्रमाणात पोहोचलेला नाही. त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीचे स्वरूप, कारणे आणि त्यावर उपाय म्हणून शेतीपूरक व्यवसायांची भूमिका यांचा सखोल अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

संशोधन समस्येची मांडणी:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राला महत्त्वाचे स्थान असले तरी या क्षेत्रात बेरोजगारीची समस्या दिवसेंदिवस गंभीर होत चालली आहे. कृषी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या कार्यरत असूनही रोजगाराच्या संधी मर्यादित आहेत. जमिनीचे तुकडीकरण, शेतीचे हंगामी स्वरूप, पारंपरिक शेतीपद्धती, यांत्रिकीकरण, अपुरा सिंचन व नैसर्गिक आपत्ती यांमुळे कृषी क्षेत्रातील लपलेली व हंगामी बेरोजगारी वाढलेली दिसून येते. परिणामी ग्रामीण भागातील तरुणांचे स्थलांतर, उत्पन्नातील अस्थिरता व सामाजिक समस्या वाढत आहेत.

अशा परिस्थितीत कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी कमी करण्यासाठी शेतीपूरक व्यवसाय प्रभावी पर्याय ठरू शकतात. मात्र प्रत्यक्षात या व्यवसायांचा रोजगारनिर्मितीवर नेमका किती आणि कसा परिणाम होतो, शेतकरी व ग्रामीण तरुण त्यांचा कितपत स्वीकार करतात, तसेच शासनाच्या योजना व प्रशिक्षण सुविधा पुरेशा आहेत की नाहीत, याबाबत सुस्पष्ट व शास्त्रीय अभ्यासाची गरज आहे. म्हणूनच कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीची कारणे, तिचे स्वरूप आणि शेतीपूरक व्यवसायांची भूमिका यांचा सखोल अभ्यास करणे ही एक महत्त्वाची संशोधन समस्या ठरते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

1. भारतातील (विशेषतः ग्रामीण भागातील) कृषी बेरोजगारीची सद्यस्थिती समजून घेणे.
2. शेतीपूरक व्यवसायांची संकल्पना व प्रकारांचा अभ्यास करणे.
3. कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी कमी करण्यामध्ये शेतीपूरक व्यवसायांची भूमिका तपासणे.

गृहित कृते :

1. शेतीपूरक व्यवसायांमुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी वाढतात.
2. शेतीपूरक व्यवसाय ग्रामीण उत्पन्नवाढीस हातभार लावतात.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाची संशोधन पद्धती अवलंबण्यात आली असून त्यासाठी प्रामुख्याने दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी आवश्यक माहिती भारत सरकारचे विविध अधिकृत अहवाल, जनगणना अहवाल, आर्थिक सर्वेक्षण तसेच विविध अर्थशास्त्रीय संशोधन ग्रंथ व राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय संशोधन जर्नल्स यांमधून संकलित करण्यात आली आहे. संकलित केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण, तुलनात्मक विश्लेषण व अर्थस्पष्टीकरण करून कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीचे स्वरूप तसेच शेतीपूरक व्यवसायांची भूमिका स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधन साहित्य आढावा:

कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी व त्यावर उपाय म्हणून शेतीपूरक व्यवसायांची भूमिका याविषयावर विविध अर्थतज्ज्ञ, संशोधक, समित्या व शासकीय अहवालांनी अभ्यास केलेला आहे. या संशोधन साहित्याच्या आधारे पुढील आढावा मांडता येतो.

भारतीय कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीची समस्या प्रामुख्याने प्रच्छन्न बेरोजगारी, हंगामी बेरोजगारी व अल्परोजगार या स्वरूपात आढळते, असे अनेक अभ्यासकांनी नमूद केले आहे. डॉ. सी. रंगराजन आणि डॉ. अमर्त्य सेन यांनी कृषी क्षेत्रातील श्रमांची उत्पादकता कमी असल्यामुळे बेरोजगारी वाढत असल्याचे स्पष्ट केले आहे. लोकसंख्येच्या तुलनेत जमीनधारणा कमी होत चालल्याने कृषी क्षेत्रात अतिरिक्त श्रम सामावून घेणे कठीण होत असल्याचे त्यांच्या अभ्यासातून दिसून येते.

राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था (NSSO) व नीती आयोग:

यांच्या अहवालांनुसार ग्रामीण भागातील बेरोजगारी कमी करण्यासाठी केवळ पारंपरिक शेती पुरेशी ठरत नाही. या अहवालांमध्ये शेतीपूरक व्यवसायांचा विकास हा कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीवर प्रभावी उपाय ठरू शकतो, असे नमूद करण्यात आले आहे. दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय, मधमाशी पालन यांसारखे व्यवसाय कमी भांडवलात अधिक रोजगारनिर्मिती करू शकतात.

डॉ. एम. एल. दांडेकर : यांनी ग्रामीण विकासावरील अभ्यासात शेतीपूरक व्यवसायांमुळे ग्रामीण उत्पन्न वाढते व स्थलांतर कमी होते, असे प्रतिपादन केले आहे. त्यांच्या मते शेतीपूरक व्यवसाय हे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी कमी करण्याचे प्रभावी साधन ठरू शकतात.

आर्थिक पाहणी अहवाल व कृषी विभाग अहवाल :
(महाराष्ट्र राज्याच्या संदर्भात)

शेतीपूरक व्यवसायांच्या माध्यमातून ग्रामीण युवक व महिलांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. विशेषतः स्वयंरोजगार योजनांमुळे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी कमी होण्यास मदत झाली आहे.

एकूणच उपलब्ध संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी ही संरचनात्मक समस्या असून शेतीपूरक व्यवसायांचा विकास हा तिच्यावर प्रभावी व दीर्घकालीन उपाय ठरू शकतो. मात्र यासाठी योग्य प्रशिक्षण, आर्थिक सहाय्य व शासकीय धोरणांची आवश्यकता असल्याचे बहुतेक अभ्यासकांनी अधोरेखित केले आहे.

माहितीचे विश्लेषण :

या संशोधनात संकलित केलेल्या दुय्यम माहितीचे विश्लेषण केल्यावर असे आढळून येते की, भारतातील कृषी क्षेत्रात बेरोजगारीचे स्वरूप मुख्यतः छुपी बेरोजगारी व हंगामी असे आहे. कृषी क्षेत्रात कार्यरत लोकसंख्येच्या तुलनेत उपलब्ध जमीन, भांडवल व उत्पादन साधने मर्यादित असल्यामुळे सर्वांना वर्षभर पुरेसा रोजगार मिळत नाही. जनगणना व आर्थिक सर्वेक्षणातील आकडेवारीनुसार कृषी क्षेत्रातील रोजगाराचा वाटा हळूहळू कमी होत असूनही या क्षेत्रावर अवलंबून असलेली लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर कायम आहे. यामुळे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीची तीव्रता वाढताना दिसून येते.

शेतीपूरक व्यवसाय कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी कमी करण्यास महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन, मधमाशी पालन तसेच अन्नप्रक्रिया उद्योगांमुळे ग्रामीण भागात अतिरिक्त रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. विशेषतः हंगामाबाहेरील कालावधीत या व्यवसायांमुळे कृषी कामगारांना पर्यायी रोजगार उपलब्ध होत असून ग्रामीण उत्पन्नात वाढ होत असल्याचे विविध शासकीय अहवालांमधून निदर्शनास येते.

ज्या राज्यांमध्ये शेतीपूरक व्यवसायांना संस्थात्मक पाठबळ, प्रशिक्षण सुविधा व बाजारपेठ उपलब्ध आहे, तेथे कृषी बेरोजगारीचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. मात्र अनेक भागांमध्ये भांडवलाचा अभाव, आधुनिक तंत्रज्ञानाची मर्यादित उपलब्धता व विपणनातील अडचणी यांमुळे शेतीपूरक व्यवसायांचा अपेक्षित विकास झालेला नाही. त्यामुळे कृषी बेरोजगारी कमी करण्यासाठी केवळ शेतीपूरक व्यवसायांची अंमलबजावणी पुरेशी नसून, त्यांना योग्य धोरणात्मक व संस्थात्मक आधार देणे आवश्यक असल्याचे या विश्लेषणातून स्पष्ट होते.

संकल्पना :

कृषी क्षेत्र: अन्नधान्य, फळ-भाजी, पशुपालन, मत्स्यपालन यांसारख्या उत्पादनाशी संबंधित क्षेत्र, जे ग्रामीण रोजगार व आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाचे आहे.

बेरोजगारी : काम करण्याची क्षमता व इच्छा असूनही पुरेसा व सातत्यपूर्ण रोजगार न मिळण्याची अवस्था, विशेषतः हंगामी व लपलेली बेरोजगारी.

शेतीपूरक व्यवसाय: शेतीशी निगडित पूरक व्यवसाय जसे की दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन, मधमाशी पालन, जे ग्रामीण रोजगार व उत्पन्न वाढवतात.

निष्कर्ष :

1. जमिनीचे तुकडीकरण, वाढती लोकसंख्या व यांत्रिकीकरण यांमुळे शेतीतून उपलब्ध होणाऱ्या रोजगाराच्या संधी मर्यादित झाल्या आहेत.
2. शेतीपूरक व्यवसायांमुळे ग्रामीण भागात वर्षभर रोजगार उपलब्ध होऊन शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर व वाढीव झाले आहे.
3. शासकीय योजना, कर्जसुविधा व प्रशिक्षण कार्यक्रम योग्यरीत्या राबविल्यास शेतीपूरक व्यवसायांचा विस्तार अधिक प्रभावीपणे होऊ शकतो.
4. कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीवर मात करण्यासाठी शेती व शेतीपूरक व्यवसाय यांचा समन्वय साधणे ही काळाची गरज असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

शिफारशी :

1. शेतीपूरक व्यवसायांसाठी ग्रामीण भागात प्रशिक्षण केंद्रांची संख्या वाढवावी.
2. युवक व महिलांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सुलभ कर्ज व अनुदान उपलब्ध करावे.

3. बाजारपेठ, प्रक्रिया उद्योग व विपणन यांचा विकास करून व्यवसाय टिकाऊ बनवावे.
4. शेतीपूरक व्यवसायांसाठी तंत्रज्ञान व आधुनिक उपकरणांचा वापर सुनिश्चित करावा.
5. शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी राज्य व केंद्र सरकारच्या योजना यांचा प्रभावी अंमलबजावणी करावी.

समारोप :

आजच्या बदलत्या आर्थिक परिस्थितीत कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी ही केवळ रोजगाराची नव्हे, तर ग्रामीण विकासाचीही एक मोठी समस्या बनली आहे. पारंपरिक शेतीवर वाढता ताण, मर्यादित जमीनधारणा, हंगामी कामाचे स्वरूप आणि आधुनिक यांत्रिकीकरण यांमुळे कृषी क्षेत्रात पुरेशा रोजगाराच्या संधी निर्माण होत नाहीत. परिणामी ग्रामीण भागातील युवक व श्रमिक वर्ग बेरोजगारीच्या समस्येला सामोरे जात आहे.

या संशोधनातून असे आढळून येते की शेतीपूरक व्यवसाय हे कृषी क्षेत्रासाठी पूरक नसून आवश्यक घटक बनले आहेत. शेतीशी संलग्न असलेले व्यवसाय ग्रामीण भागात रोजगाराचे विविध पर्याय उपलब्ध करून देतात तसेच उत्पन्नाचे स्रोत विविध करतात. यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक असुरक्षितता कमी होऊन त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होते. योग्य धोरणात्मक पाठबळ, कौशल्यविकास, आर्थिक सहाय्य व बाजारपेठेची उपलब्धता मिळाल्यास शेतीपूरक व्यवसाय ग्रामीण बेरोजगारीवर प्रभावी उत्तर ठरू शकतात. त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीवर उपाय शोधताना केवळ शेतीकडे न पाहता शेतीपूरक व्यवसायांचा समावेश असलेली सर्वांगीण विकास दृष्टी स्वीकारणे आवश्यक आहे. अशा समन्वयातूनच शाश्वत ग्रामीण रोजगारनिर्मिती व आर्थिक विकास साध्य होऊ शकतो

संदर्भसूची :

1. भारत सरकार, आर्थिक सर्वेक्षण, विविध वर्षे, अर्थ मंत्रालय, नवी दिल्ली.
2. भारत सरकार, राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालय (NSSO), रोजगार व बेरोजगारी अहवाल, नवी दिल्ली.
3. नीती आयोग, ग्रामीण विकास व रोजगार अहवाल, नवी दिल्ली.
4. कृषी मंत्रालय, भारत सरकार, कृषी सांख्यिकी (Agricultural Statistics at a Glance), नवी दिल्ली.
5. डॉ. देशमुख, बी.बी., भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

महाराष्ट्रातून निर्यात होणाऱ्या फलोत्पादनांचा अभ्यास

प्रा. डॉ. के. डी. जाधव, शेळके सार्थक दिलीप

संगमनेर नगरपालिका आर्टस. डी, जे. मालपाणी कॉमर्स. अॅड.बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, (स्वयत्त), संगमनेर जि. अहिल्यानगर (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे)

Corresponding Author – शेळके सार्थक दिलीप

DOI - 10.5281/zenodo.19199334

प्रस्तावना:

महाराष्ट्र हे भारतातील प्रमुख फळ उत्पादन व निर्यात करणारे राज्य आहे. "फळांचे बास्केट ऑफ इंडिया" म्हणून ओळखले जाणारे राज्य विविध फळांची निर्याती करून देशाला परकीय चलन प्राप्त करून देते. फलोत्पादनातील प्रमुख निर्यातीतील फळांमध्ये द्राक्ष, केळी, डाळिंब, आंबा, संत्रे यांचा समावेश आहे. वर्ष 2024-25 मध्ये फळे आणि इतर कृषी व खाद्य उत्पादनांच्या निर्यातीचे मूल्य ₹47,017 कोटींवर पोहोचले असून त्यात ताज्या फळांचा महत्त्वाचा वाटा आहे (Fresh Fruits ₹9,500 करो…, ताजे फळे जसे केळी, द्राक्ष, डाळिंब इत्यादींचा समावेश). ([The Times of India][1])

कीवर्ड्स: महाराष्ट्र निर्यात, फलोत्पादन निर्यात, हॉटीकल्चर (Horticulture), द्राक्ष, केळी, डाळिंब, आंबा निर्यात, APEDA, कृषि निर्यातीचे मार्ग, परकीय बाजारपेठेतील मागणी.

संशोधन समस्येची मांडणी:

महाराष्ट्रातून फलोत्पादनाची निर्यात वाढत असतानाही काही फळांच्या निर्यातीवर आव्हाने आहेत जसे परकीय बाजारपेठेतील मागणीचा अस्थिरपणा, थंड साखळी सुविधा आणि हवामानावर आधारित उत्पादन अस्थिरता. या संशोधनात खालील प्रश्नांचा अभ्यास केला जातो:

1. महाराष्ट्रातून कोणती फलोत्पने निर्यात होते आणि ती कोणत्या बाजारपेठेकडे जाते?
2. निर्यातीची वाढीची कारणे व अडचणी काय आहेत?
3. उत्तर आणि सुचवलेली धोरणे कशा प्रकारे निर्यातीला पुढे नेऊ शकतात?

संशोधन उद्दिष्टे (Objectives):

1. महाराष्ट्रातील.export पद्धतीचे संपूर्ण विश्लेषण करणे.
2. निर्यातीतील मुख्य फलोत्पादन ओळखणे (द्राक्ष, केळी, डाळिंब, आंबा).
3. निर्यातीच्या वाढीमागील कारणे व अडचणींचा अभ्यास.
4. धोरणात्मक सूचना व शिफारसी प्रस्तावित करणे.

गृहीतके:

- महाराष्ट्रातून निर्यातीसाठी फळांची मागणी वाढत आहे आणि त्याचे परकीय बाजारपेठेतील प्रतिसाद सकारात्मक आहे.

- उत्तम प्रसंस्करण आणि थंड साखळी सुविधांमुळे फलोत्पादन निर्यात वाढू शकते.

संशोधन पद्धत:

ही अभ्यासनिबंध मिश्रित पद्धती (Mixed methodology) वापरून तयार करण्यात आली आहे:

दस्तऐवी डेटा (Document Data): APEDA, DGCIS, महाराष्ट्र कृषी विभाग, राष्ट्रीय व स्थानिक बातम्यांचे स्रोत. ([The Times of India]

साक्षात्कार/विश्लेषण (Secondary Analysis): विविध वृत्तपत्रे (TOI, लोकसत्ता, सरकारी आर्थिक अहवाल), निर्यातीचे वर्षवार डेटा.

तुलनात्मक विश्लेषण: मागील वर्षांच्या निर्यात आकड्यांची तुलना केली.

संशोधन आढावा:

महाराष्ट्राची फळे, भाजीपाल्यांची निर्यात मूल्य दर वर्षी वाढत आहे; आता राज्य राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय निर्यात मध्ये प्राथमिक भूमिका बजावते. आर्थिक सर्वेक्षणानुसार, महाराष्ट्र 2022-23 पर्यंत फळे, भाज्या आणि फूल निर्यातीमध्ये देशातील अग्रणी स्थितीत होता. ([The Indian Express][2]) निर्यातीच्या आकड्यांमध्ये 2024-25 मध्ये ताज्या फळांच्या निर्यातीत 17% वाढ झाली आहे. ([The Times of India][1])

संकल्पना:

- Fruit Exports (फलोत्पादन निर्यात): राज्यातून परदेशात निर्यात होणारी ताजी व प्रक्रिया केलेली फळे.
- Agricultural Exports (कृषी निर्यात): ताजी फळे, भाजीपाला, प्रोसेस्ड खाद्यपदार्थ.
- Export Value (निर्यातीचे मूल्य): निर्यातीमधून मिळालेली आर्थिक कमाई (₹ कोटींमध्ये).

निष्कर्ष:

खाली 2024–25 साठी फळांच्या निर्यातीचे सुधारित आणि विश्वसनीय आकडेवारी (मूल्य, प्रमुख बाजार आणि दिशा)

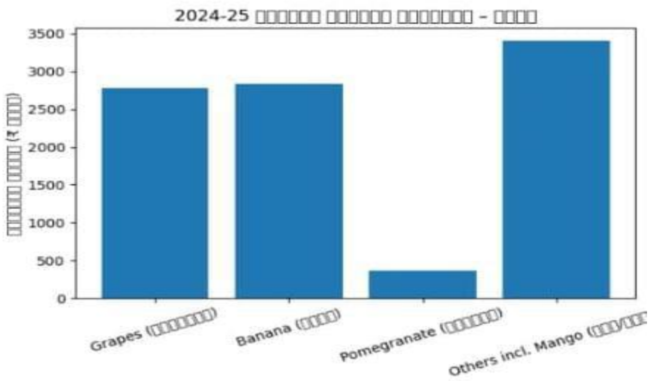

आलेखातून दिसणारे मुद्दे:

- **द्राक्षे** ⟶ सर्वाधिक निर्यात मूल्य
- **केळी** व **डाळिंब** ⟶ मध्यम पातळीची निर्यात
- **आंबा** ⟶ स्थिर पण तुलनेने कमी
- **संत्री** ⟶ सर्वात कमी निर्यात मूल्य

द्राक्ष (Grapes)

- युरोप (नेदरलँड्स इ.), मध्य पूर्व, इतर
- ~₹2,781 कोटी (Fresh fruits मध्ये)

केळी (Banana):

- मध्य पूर्व, आशियाई देश इ.
- ~₹2,839 कोटी (Fresh fruits मध्ये)

डाळिंब (Pomegranate):

- मध्य पूर्व, युरोप, इतर
- ~₹371 कोटी (Fresh fruits मध्ये)

आंबा (Mango):

- युके, अमेरिका, यूएई, इतर (पारंपरिक बाजार)
- समाविष्ट "इतर फळे/मँगो समावेश"

₹3,405 कोटी च्या इतर गटात झालेले (Fresh fruits मध्ये)

शिफारसी:

- Cold Chain Infrastructure (थंड साखळी सुविधा): निर्यातीसाठी थंड स्टोरेज आणि लजिस्टिक्स सुधारावी.
- Market Diversification (बाजार विस्तार): युरोप, मध्यपूर्व, दक्षिणेकडील बाजारपेठेचा भर.
- Quality Certification (गुणवत्ता प्रमाणपत्र): APEDA च्या योजनांचा फायदा घेणे.
- Training / Farmer Support: शेतकऱ्यांसाठी तंत्रज्ञान प्रशिक्षण.

समारोप:

महाराष्ट्रातून फलोत्पादनाची निर्यात दरवर्षी वाढत आहे व राज्य हॉटीकल्चर डोमेनमध्ये अग्रणी ठरते. नवे बाजारपेठेवर लक्ष केंद्रित करून, थंड साखळी सुविधा व गुणवत्ता नियंत्रण सुधारून निर्यातीत आणखी वाढ करता येईल.

संदर्भ:

1. Maharashtra achieves highest agro food exports in 2024-25 (Times of India). ([The Times of India][1])
2. State Economic Survey 2022-23 on fruit exports. ([The Indian Express][2])
3. Maharashtra grapes exported to 50 countries. ([loksatta.com][3])
4. Pomegranate export from Maharashtra. ([Marathi News Esakal][4])
5. Mango export process. ([https://www.lokmat.com/][5])
6. Exports trends from Maharashtra (DGCIS data).

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

सरकारी विरुद्ध खाजगी गुंतवणुकीच्या सुविधा: एक तुलनात्मक अभ्यास

प्रा. डॉ. के. डी. जाधव, कांदळकर वैभव

संगमनेर नगरपालिका आर्टस. डी, जे. मालपाणी कॉमर्स. ॲड.बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, (स्वयत्त), संगमनेर जि. अहिल्यानगर (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे)

Corresponding Author – कांदळकर वैभव

DOI - 10.5281/zenodo.19199338

गोषवारा:

भारतात आर्थिक विकासासाठी गुंतवणूक ही अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. गुंतवणूक मुख्यतः दोन प्रकारांत विभागली जाते – सरकारी गुंतवणूक आणि खाजगी गुंतवणूक. या संशोधन प्रबंधाचा उद्देश सरकारी व खाजगी गुंतवणुकीद्वारे उपलब्ध असलेल्या सुविधांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे, त्यांचे फायदे–तोटे समजून घेणे आणि गुंतवणूकदारांच्या दृष्टीने योग्य पर्यायांचे विश्लेषण करणे हा आहे.

कि वार्ड्स: सरकारी, खाजगी, गुंतवणुक.

प्रस्तावना:

देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी भांडवली निर्मिती आवश्यक असते. सरकार व खाजगी क्षेत्र या दोन्हींच्या माध्यमातून गुंतवणूक केली जाते. सरकारी गुंतवणूक प्रामुख्याने सामाजिक कल्याण व दीर्घकालीन स्थिरतेवर भर देते, तर खाजगी गुंतवणूक नफ्याच्या उद्देशाने केली जाते. या दोन्ही गुंतवणूक प्रकारांमधील सुविधांमध्ये लक्षणीय फरक आढळतो.

उद्दिष्टे:

1. सरकारी गुंतवणुकीच्या सुविधांचा अभ्यास करणे.
2. खाजगी गुंतवणुकीच्या सुविधांचा अभ्यास करणे.
3. सरकारी व खाजगी गुंतवणुकीची तुलना करणे.
4. गुंतवणूकदारांसाठी योग्य पर्याय सुचवणे.

संशोधन पद्धती:

या अभ्यासासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा (Secondary Data) वापर करण्यात आला आहे. पुस्तके, संशोधन लेख, अहवाल, नियतकालिके व इंटरनेटवरील माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे.

सरकारी गुंतवणुकीच्या सुविधा:

1. कमी जोखीम – सरकारी रोखे, बचत योजना सुरक्षित मानल्या जातात.
2. निश्चित परतावा – व्याजदर निश्चित असल्यामुळे उत्पन्नात स्थिरता.
3. कर सवलती – PPF, NSC, Sukanya Samriddhi यांसारख्या योजनांमध्ये कर लाभ.
4. दीर्घकालीन सुरक्षितता – निवृत्ती व भविष्यकालीन गरजांसाठी उपयुक्त.

5. सामाजिक कल्याणाचा उद्देश – सार्वजनिक हिताला प्राधान्य.

खाजगी गुंतवणुकीच्या सुविधा:

1. उच्च परताव्याची शक्यता – शेअर बाजार, म्युच्युअल फंड्स
2. लवचिकता – गुंतवणूक व पैसे काढण्याची मोकळीक
3. नाविन्यपूर्ण पर्याय – स्टार्टअप्स, रिअल इस्टेट, क्रिप्टो इ.
4. जलद वाढीची संधी – बाजाराच्या परिस्थितीनुसार नफा
5. व्यवसाय विस्तारास मदत – खासगी क्षेत्रातील स्पर्धात्मक वाढ

सरकारी व खाजगी गुंतवणुकीची तुलना:

घटक	सरकारी गुंतवणूक	खाजगी गुंतवणुक
जोखीम	कमी	जास्त
परतावा	मर्यादित पण निश्चित	जास्त पण अनिश्चित
सुरक्षितता	जास्त	तुलनेने कमी
कर सवलत	उपलब्ध	मर्यादित
उद्देश	सामजिक व आर्थिक स्थिरता	नफा कमावणे

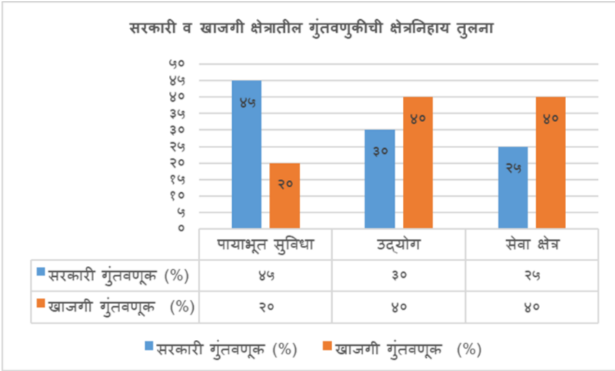

(हा डेटा https://indiainvestmentgrid.gov.in आधारित संकलित आहे.)

निष्कर्ष:

सरकारी आणि खाजगी दोन्ही गुंतवणुकींचे स्वतःचे महत्त्व आहे. सुरक्षितता व स्थिर परतावा हवा असल्यास सरकारी गुंतवणूक उपयुक्त ठरते, तर उच्च परताव्याच्या अपेक्षेसाठी खाजगी गुंतवणूक फायदेशीर ठरू शकते. त्यामुळे गुंतवणूकदारांनी आपली आर्थिक क्षमता, जोखीम घेण्याची तयारी आणि भविष्यातील गरजा लक्षात घेऊन गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.

सुचना किंवा शिफारशी:

1. नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानात गुंतवणूक AI, Green Energy, FinTech, Agri-Tech क्षेत्रांना प्राधान्य द्यावे.
2. रोजगार निर्मितीवर लक्ष केंद्रित करणे गुंतवणूक धोरणे रोजगारनिर्मितीशी जोडावीत.
3. नियंत्रण व मूल्यमापन यंत्रणा मजबूत करणे गुंतवणुकीचा सामाजिक व आर्थिक परिणाम नियमित तपासावा.

समारोप:

या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की देशाच्या आर्थिक विकासात सरकारी व खाजगी गुंतवणूक सुविधांना

अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. सरकारी गुंतवणूक पायाभूत सुविधा, सामाजिक विकास, रोजगारनिर्मिती आणि समतोल प्रादेशिक विकासाला चालना देते, तर खाजगी गुंतवणूक नवकल्पना, तंत्रज्ञान, कार्यक्षम व्यवस्थापन व स्पर्धात्मकता वाढवण्यास मदत करते.

भारतासारख्या विकासशील देशात केवळ सरकारी किंवा केवळ खाजगी गुंतवणूक पुरेशी नसून दोन्हींचा समन्वय (Public–Private Partnership) आवश्यक आहे. MSME, स्टार्टअप्स, कृषी, हरित ऊर्जा व डिजिटल क्षेत्रात संयुक्त गुंतवणुकीमुळे आर्थिक वाढ अधिक वेगाने साध्य होऊ शकते.

संदर्भ:

1. भारतीय अर्थव्यवस्था – संबंधित पाठ्यपुस्तके
2. आर्थिक नियतकालिके
3. संशोधन लेख व अहवाल

इंटरनेट व संकेतस्थळे:

1. https://indiainvestmentgrid.gov.in

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

भारतीय दारिद्र्याचा अभ्यास

डॉ. गणेश जैतमल, प्रतिक गुलाब धुमाळ

संगमनेर नगरपालिका कला, दा. ज. मालपाणी विज्ञान आणि ब. ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त), संगमनेर

Corresponding Author – प्रतिक गुलाब धुमाळ

DOI - 10.5281/zenodo.19199350

गोषवारा:

भारतात दारिद्र्य ही दीर्घकाळची सामाजिक-आर्थिक समस्या आहे. मात्र अलीकडच्या दशकात दारिद्र्याच्या प्रमाणात लक्षणीय घट झाली आहे. 2011-12 मध्ये भारतात अत्यंत दारिद्र्याचा दर सुमारे 27% होता, तो 2022-23 मध्ये घटून सुमारे 5% पर्यंत आला आहे. यामुळे कोट्यवधी लोक दारिद्र्यरेषेच्या वर आले आहेत.

दारिद्र्याचे प्रमुख कारणे म्हणजे लोकसंख्यावाढ, बेरोजगारी, शेतीवरील अवलंबन, शिक्षणाचा अभाव व सामाजिक विषमता. दारिद्र्यामुळे कुपोषण, आरोग्य समस्या, अशिक्षण व सामाजिक अस्थिरता निर्माण होते. सरकारने MGNREGA, सार्वजनिक वितरण प्रणाली, प्रधानमंत्री आवास योजना, आयुष्मान भारत यांसारख्या योजनांद्वारे दारिद्र्य निर्मूलनासाठी प्रयत्न केले आहेत. सदर संशोधन पेपर मध्ये भारतीय दारिद्र या घटकाचा अभ्यास करून निष्कर्ष काढले गेले आहे.

प्रस्तावना:

दारिद्र्य ही भारतातील एक गंभीर आणि बहुआयामी सामाजिक-आर्थिक समस्या आहे. देशाच्याआर्थिक विकासाबरोबरच तंत्रज्ञान व औद्योगिक प्रगती झाली असली, तरीही समाजातील मोठा वर्ग आजही जीवनावश्यक गरजांपासून वंचित आहे.

अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य यांसारख्या मूलभूत सुविधांचा अभाव म्हणजे दारिद्र्य होय. लोकसंख्यावाढ, बेरोजगारी, शेतीवरील अवलंबन,सामाजिक विषमता व प्रादेशिक असमतोल ही दारिद्र्याची प्रमुख कारणे आहेत. या प्रकल्पामध्ये भारतातील दारिद्र्याचे महत्त्व, दारिद्र्य मोजण्याच्या पद्धती, तसेच दारिद्र्य निर्मूलनासाठी राबविण्यात येणाऱ्या सरकारी योजना व उपाययोजना यांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. या अभ्यासाच्या माध्यमातून दारिद्र्य समस्येची गंभीरता समजून घेऊन त्यावर प्रभावी उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल.

संशोधन समस्येची मांडणी:

भारतामध्ये आर्थिक विकास अजूनही समाजातील मोठा वर्ग अजूनही दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगत आहे. विविध दारिद्र्य निर्मूलन योजना व धोरणे राबवूनही अपेक्षित प्रमाणात दारिद्र्य कमी झालेले दिसून येत नाही. त्यामुळे भारतातील दारिद्र्याची कारणे कोणती आहेत, विद्यमान उपाययोजना कितपत प्रभावी ठरत आहेत आणि दारिद्र्य निर्मूलनासाठी कोणते घटक अधिक महत्त्वाचे ठरतात, ही संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1) दारिद्र्याची संकल्पना समजून घेणे.
2) भारतातील दारिद्र्य वाढ आणि घट यांचा अभ्यास करणे.
3) विविध समित्या मार्फत दारिद्र्याच्या आकडेवारी चा अभ्यास करणे.
4) दारिद्र्य दूर करण्यासाठी उपाय योजना सुचवणे.

गृहीतके:

1. दारिद्र्य मध्ये घट झालेली दिसते.
2. शहरी व ग्रामीण भागतील दारिद्र्य मध्ये विषमता दिसते.
3. सरकारी योजनांमुळे दारिद्र्याचे प्रमाण कमी झालेले दिसते.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनासाठी द्वितीय माहिती संकलन पद्धतीचे अध्ययन केले गेले आहे.यामध्ये विविध अहवाल, मासिके, वेबसाईट, संदर्भ पुस्तके यांचा उपयोग केला गेला आहे.

संकल्पना:

समित्यांनी मांडलेली दारिद्र्याची आकडेवारी:

1) पीडी ओझा 1960 – 61 निकष: दरडोई दैनिक 2250 कॅलरी या समितीने सर्वात आधी कॅलरी निकष सांगितले ग्रामीण दारिद्र्य हे 47% असून शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण 36% सांगितलं तर भारतातील एकूण दारिद्र्य प्रमाण हे44 % असे ह्या समितीने सांगितले.

ग्रामीण दारिद्र्य प्रमाण	47 %
शहरी दारिद्र्य प्रमाण	36 %
एकूण दारिद्र्य प्रमाण	44 %

2) वाय के अलघ कार्य गट 1979: Y के अलघ कार्य गट या समितीने निकष ग्रामीण भागासाठी 2400 कॅलरी आणि शहरी भागासाठी 2100 कॅलरी सांगितले असून दारिद्र्याचे प्रमाण ग्रामीण 56.4 टक्के असून शहरी भाग 49 टक्के सांगितले आणि एकूण 54.9 टक्के सांगितले आहे.

ग्रामीण दारिद्र्य प्रमाण	56.4%
शहरी दारिद्र्य प्रमाण	49 %
एकूण दारिद्र्य प्रमाण	54.9%

3) डी टी लाकडवाला समिती 1993: लाकडवाला समितीने 1999 ते 2000 या काळासाठी दारिद्र्य संगीत असून ग्रामीण भागात 27.1 टक्के शहरी भागात 23.6 टक्के आणि ekun 26.1 टक्के सांगितले आहे.

ग्रामीण दारिद्र्य प्रमाण	27.1%
शहरी दारिद्र्य प्रमाण	23.6%
एकूण दारिद्र्य प्रमाण	26.1%

5) सुरेश तेंडुलकर समिती 2005: सुरेश तेंडूलकर समितीने 2004 ते 2005 साठी दारिद्र्य सांगितले आणि त्यानी ग्रामीण भागात 41.8 टक्के सांगितले शहरी भागासाठी 35.1 टक्के आणि एकूण दारिद्र्य प्रमाण 37.2 टक्के सांगितले आहे.

ग्रामीण दारिद्र्य प्रमाण	41.8%
शहरी दारिद्र्य प्रमाण	35.1%
एकूण दारिद्र्य प्रमाण	37.2%

2009-10 तेंडुलकर समितीने दारिद्र्य आकडेवारी सांगितले ग्रामीण 33.8 टक्के आणि शहरी 20.9 टक्के एकूण दारिद्र्याचे प्रमाण 29.8 टक्के सांगितले .

ग्रामीण दारिद्र्य प्रमाण	33.8%
शहरी दारिद्र्य प्रमाण	20.9%
एकूण दारिद्र्य प्रमाण	29.8%

या समितीने सर्वात जास्त दारिद्र्यरेषेखालील राज्य (प्रमाण) खालील प्रमाणे सांगितले.

1) छत्तीसगड (48%)

2) मणिपूर (46.7%)

3) ओडिसा (46%)

निती आयोग:

अरविंद पांगरिया यांच्या अध्यक्षतेखाली दारिद्र्य आकडेवारी सांगितली त्या मध्ये त्यांनी ग्रामीण भागात 25.7 टक्के सांगितले शहरी भागातील दारिद्र्य प्रमाण 13.7 टक्के सांगितले एकूण दारिद्र्याचे प्रमाण 29.9 सांगितले आहे.

2011-2012

ग्रामीण दारिद्र्य प्रमाण	25.7%
शहरी दारिद्र्य प्रमाण	13.7%
एकूण दारिद्र्य प्रमाण	29.9%

नीती आयोगाने 2011-12 दारिद्र्य प्रमाण मध्ये सर्वाधिक दारिद्र्य राज्य खालील प्रमाणे सांगितले.

1. छत्तीसगड (39.9%)
2. दादरा नगर हवेली (39.3%)
3. झारखंड. (37 %)

रंगराजन समिती 2012:

रंगराजन समितीने 2011 ते 2012 साठी दारिद्र्याचे प्रमाण सांगितले त्यांनी ग्रामीण भागासाठी 30.9 टक्के तर शहरी भागासाठी 25.4 टक्के सांगितले आणि एकूण दारिद्र्य प्रमाण 29.5 टक्के सांगितले आहे.

2011-12

ग्रामीण दारिद्र्य प्रमाण	30.9%
शहरी दारिद्र्य प्रमाण	25.4%
एकूण दारिद्र्य प्रमाण	29.5%

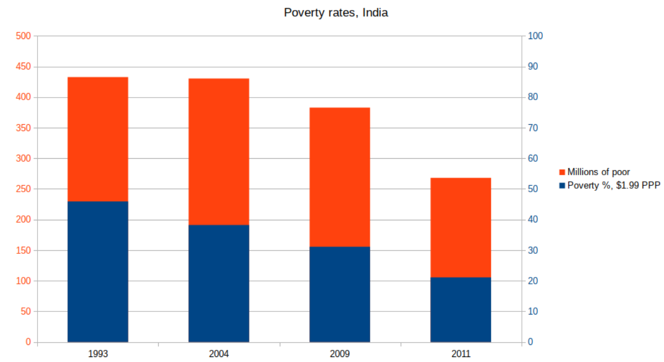

वरील दिलेल्या आकृती मध्ये भारतातील दारिद्र्य कशा पद्धतीने कमी झाली आहे हे दिसते 1993 पासून ते 2011 पर्यंत दारिद्र्य मध्ये झालेला मोठी घट आहे.

सरकारमार्फत दारिद्र्य निर्मूलनासाठी राबवण्यात येणाऱ्या विविध योजना:

1. वीस कलमी कार्यक्रम 1982 या वर्षी इंदिरा गांधी यांनी सुरू केला आणि त्याचा मुख्य उद्देश गरिबी दूर करून दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करणे हा होता. त्यांची पुनर्रचना 1986 आणि 2006 मध्ये केली.
2. मध्यान भोजन आहार योजना 1995 मध्ये सुरू करण्यात आला आणि सर्वांना कॅलरी युक्त अन्न मिळावे हा मुख्य उद्देश होता. ही योजना संपूर्ण भारतात लागू होती.
3. जननी सुरक्षा योजना 2005 मध्ये सुरू करण्यात आली आणि या योजनेचा मुख्य उद्देश MMR आणि CMR कमी करणे हा होता.

4. महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना 2006 मध्ये सुरू झाली या योजनेचा उद्देश रोजगार निर्मिती करून लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे होता. आणि दारिद्य्र निर्मूलन करणे हा होता.
5. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना 2015 मध्ये सुरू झाली आणि या योजनेचा मुख्य उद्देश कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे हा होता.
6. अन्नसुरक्षा अधिनियम 2013: या योजनेअंतर्गत ग्रामीण व शहरी भागात प्रतिव्यक्ती 5kg धान्य वाटप करणे हा होता.

निष्कर्ष:

1. भारतातील दारिद्र्य ही केवळ आर्थिक नव्हे तर सामाजिक, शैक्षणिक व आरोग्याशी संबंधित बहुआयामी समस्या आहे.
2. दारिद्र्याची मुळे बेरोजगारी, अशिक्षण, लोकसंख्यावाढ आणि उत्पन्नातील विषमता यामध्ये दडलेली आहेत. सरकारी योजनांमुळे दारिद्र्याचे प्रमाण काही प्रमाणात कमी झाले असले तरी अंमलबजावणीतील त्रुटींमुळे अपेक्षित यश मिळालेले नाही.
3. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शिक्षणाचा प्रसार, कौशल्यविकास, रोजगारनिर्मिती, महिलांचे सक्षमीकरण आणि ग्रामीण विकास या घटकांचा समन्वय आवश्यक आहे.
4. सरकार, समाज व स्वयंसेवी संस्था यांच्या संयुक्त प्रयत्नांशिवाय दारिद्र्याचे उच्चाटन शक्य नाही. दीर्घकालीन व शाश्वत विकासाच्या दृष्टीकोनातून राबवलेल्या उपाययोजनांमुळेच भारत दारिद्र्याच्या समस्येवर मात करू शकेल.

शिफारशी:

1. शिक्षण क्षेत्रात सुधारणा करणे: गुणवत्तापूर्ण शिक्षण व कौशल्य प्रशिक्षण मिळाल्यास रोजगाराच्या संधी वाढतात. शिक्षणाविना दारिद्र्याची साखळी तुटत नाही, म्हणून शिक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

2. महिला सक्षमीकरण: महिलांना शिक्षण व आर्थिक स्वावलंबन दिल्यास कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुधारते व दारिद्र्य कमी होते.

3. सरकारी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी: योजना अस्तित्वात असल्या तरी त्यांचा लाभ योग्य लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचत नाही. पारदर्शकता व नियंत्रण यावर भर दिल्यास अपेक्षित परिणाम साधता येईल.

4. ग्रामीण भागाचा विकास: ग्रामीण भागात औद्योगीकरण करणे आणि तिथे रोजगार उपलब्ध करून देणे जेणे करून ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होईल.

1)

संदर्भसूची:

1) रंजन कोळंबे, भारतीय अर्थव्यवस्था,2022, भगीरथ प्रकाशन पुणे.
2) किरण देसले, इकॉनॉमिक्स , 2022 , दीपस्तंभ प्रकाशन, पुणे
3) भारत सरकार — आर्थिक सर्वेक्षण
4) रंगराजन समिती अहवाल 2011 - 2012— भारतातील दारिद्र्यरेषा
5) नियोजन आयोग / नीति आयोग — दारिद्र्य निर्मूलन अहवाल 2011-2012
6) शासकीय प्रकाशने — दारिद्र्य निर्मूलन योजना माहिती पुस्तिका
7) नीति आयोग (NITI Aayog) – भारत सरकार नीति आयोग अधिकृत वेबसाइट — https://www.niti.gov.in/

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 | Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed | Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 | March - April - 2026

भारताचा ७.४% विकास दर आणि २० ते २४ वयोगटातील उच्च बेरोजगारी : एक विरोधाभासात्मक अभ्यास

दिघे किरण अरुण[1], प्रा. डॉ. एन. ए. शेख[2]

[1]संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र, संगमनेर नगरपालिका कला, दा. ज. मालपाणी वाणिज्य व ब. ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त महाविद्यालय) संगमनेर, अहिल्यानगर.

[2]मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र, संगमनेर नगरपालिका कला, दा. ज. मालपाणी वाणिज्य व ब. ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त महाविद्यालय) संगमनेर, अहिल्यानगर.

Corresponding Author – दिघे किरण अरुण

DOI - 10.5281/zenodo.19199366

गोषवारा:

२०२६ मध्ये भारत ७.४% विकास दरासह जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी प्रमुख अर्थव्यवस्था म्हणून उदयाला आला आहे. सेवा क्षेत्र आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे जीडीपीमध्ये मोठी वाढ दिसत असली, तरी कामगार बाजारातील आकडेवारी एक गंभीर विरोधाभास दर्शवते. राष्ट्रीय स्तरावर बेरोजगारीचा सरासरी दर ४.७% पर्यंत खाली आला असताना, २० ते २४ या वयोगटातील तरुणांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण तब्बल १४.९% ते १६% च्या दरम्यान असल्याचे दिसून येते.जेव्हा अर्थव्यवस्था 'गोल्डिलॉक्स' टप्प्यात असते आणि विकास दर उच्च असतो, तेव्हा रोजगाराच्या संधीही त्याच प्रमाणात वाढणे अपेक्षित असते. मात्र, भारतातील २० ते २४ वयोगटातील तरुण—जे पहिल्यांदाच नोकरीच्या बाजारात प्रवेश करत आहेत—त्यांना बेरोजगारीचा सर्वाधिक सामना करावा लागत आहे. ही स्थिती 'रोजगार विरहित वाढ' आणि तरुणांच्या कौशल्यातील कमतरता यांकडे निर्देश करते.

प्रमुख कीवर्ड : आर्थिक वृद्धी, तरुण बेरोजगारी, रोजगार विरहित वाढ, कौशल्य तफावत, लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश, भांडवलप्रधान अर्थव्यवस्था, इंडस्ट्री ४.O, श्रमशक्ती सहभाग दर (LFPR), सुशिक्षित बेरोजगारी, सुशिक्षित बेरोजगारी, समावेशक विकास.

प्रस्तावना:

सन २०२६ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्था एका ऐतिहासिक वळणावर उभी आहे. ७.४% या अंदाजित विकास दरासह, भारताने जागतिक स्तरावर 'सर्वात वेगाने वाढणारी प्रमुख अर्थव्यवस्था' म्हणून आपले स्थान पक्के केले आहे. महागाईचा दर नियंत्रणात राहून आर्थिक वाढीचा वेग कायम राहणे, याला अर्थशास्त्रज्ञांनी "गोल्डिलॉक्स फेज" असे संबोधले आहे. मात्र, या चकाकणाऱ्या आकडेवारीच्या मागे एक चिंताजनक वास्तव लपलेले आहे. देशाची एकूण बेरोजगारी कमी होत असतानाही, **२० ते २४ वयोगटातील** तरुणांमध्ये बेरोजगारीचा दर राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा जवळपास तिपटीने जास्त आहे.

भारताला लाभलेल्या 'लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश' या संकल्पनेनुसार, आपली तरुण लोकसंख्या हे

आपल्या प्रगतीचे इंजिन ठरणार होते. परंतु, प्रत्यक्षात नोकरीच्या बाजारपेठेत प्रवेश करणाऱ्या २०-२४ वयोगटातील पदवीधरांना रोजगारासाठी मोठा संघर्ष करावा लागत आहे. अर्थव्यवस्थेत होणारी गुंतवणूक आणि जीडीपीमधील वाढ ही प्रामुख्याने सेवा क्षेत्र, फिनटेक आणि तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत उत्पादनांवर आधारित आहे. या क्षेत्रांना उच्च कौशल्याची गरज असते, जी पारंपरिक शिक्षण घेतलेल्या तरुणांकडे नसते. यालाच अर्थशास्त्रात **'संरचनात्मक बेरोजगारी'** असे म्हणतात.

विरोधाभासाची कारणे:

हा विरोधाभास प्रामुख्याने तीन स्तरांवर दिसून येतो:

- **कौशल्य आणि शिक्षण :** पदवी मिळवलेले तरुण आणि उद्योगांना अपेक्षित असणारे तांत्रिक ज्ञान यांमध्ये मोठी दरी आहे.
- **ऑटोमेशन आणि एआय:** सुरुवातीच्या स्तरावरील अनेक कामे आता कृत्रिम बुद्धिमत्तेद्वारे केली जात आहेत, ज्यामुळे नवीन तरुणांसाठी संधी कमी होत आहेत.
- **क्षेत्रीय असंतुलन:** ७.४% वाढीमध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा कमी झाला आहे आणि औद्योगिक वाढ अजूनही श्रमप्रधान झालेली नाही.

जर हा तरुण वर्ग बेरोजगार राहिला, तर सामाजिक अस्थिरता वाढण्याचा आणि देशाच्या उत्पादकतेवर दीर्घकालीन परिणाम होण्याचा धोका आहे. त्यामुळे, अर्थव्यवस्था वाढत असूनही तरुणांना नोकऱ्या का मिळत नाहीत, याच्या मुळाशी जाऊन शोध घेणे हे या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. हा अभ्यास केवळ धोरणकर्त्यांसाठीच नव्हे, तर शैक्षणिक संस्था आणि उद्योगांसाठीही दिशादर्शक ठरेल.

साहित्याचा आढावा: भारताची आर्थिक वाढ आणि तरुण बेरोजगारी (२०२६):

भारताचा विकास दर ७.४% असूनही २० ते २४ वयोगटातील बेरोजगारीचा दर राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा जास्त असणे हा एक गंभीर संशोधनाचा विषय आहे. या विरोधाभासावर गेल्या काही वर्षांत अनेक अभ्यास आणि अहवाल सादर झाले आहेत.

१. आर्थिक वाढ आणि रोजगाराचा विसंगत संबंध:

अनेक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, भारताची सध्याची वाढ ही **'भांडवलप्रधान'** आहे, **'श्रमप्रधान'** नाही. **आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना २०२४ च्या अहवालानुसार,** भारतात सुशिक्षित तरुणांमधील बेरोजगारीचे प्रमाण अशिक्षित लोकांच्या तुलनेत नऊ पटीने जास्त आहे. हा अहवाल असे सूचित करतो की, आर्थिक वाढ प्रामुख्याने सेवा क्षेत्र आणि आयटी क्षेत्रात केंद्रित आहे, जिथे कमी लोकांना जास्त उत्पन्नाची संधी मिळते, परंतु मोठ्या लोकसंख्येला सामावून घेणारे उत्पादन क्षेत्र अपेक्षित वेगाने वाढत नाहीये.

२. कौशल्य तफावत आणि शैक्षणिक संरचना:

शिक्षण आणि उद्योगधंद्यांच्या गरजांमधील तफावत हे बेरोजगारीचे प्रमुख कारण असल्याचे अनेक अभ्यासांतून स्पष्ट झाले आहे. **नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे आणि PLFS (२०२५-२६) च्या आकडेवारीनुसार,** पदवीधर असलेल्या २०-२४ वयोगटातील तरुणांपैकी केवळ २०% तरुण प्रत्यक्ष नोकरीसाठी लागणारी तांत्रिक कौशल्ये बाळगून आहेत. 'स्किल इंडिया' सारख्या मोहिमांनंतरही, उद्योगांना अपेक्षित असलेले 'इंडस्ट्री ४.०' (AI, डेटा सायन्स) कौशल्ये पदवी अभ्यासक्रमांत अजूनही पूर्णपणे समाविष्ट नाहीत.

३. डिजिटल क्रांती आणि ऑटोमेशनचा प्रभाव:

तंत्रज्ञानातील बदलांमुळे सुरुवातीच्या स्तरावरील नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत. **ऑक्सफर्ड इकॉनॉमिक्स (२०२६) च्या एका संशोधनानुसार,** कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि ऑटोमेशनमुळे बॅक-ऑफिस आणि डेटा एंट्री सारख्या नोकऱ्या धोक्यात आल्या आहेत. २० ते २४ वयोगटातील तरुण जेव्हा प्रथमच नोकरीच्या बाजारपेठेत प्रवेश करतात, तेव्हा त्यांना या तांत्रिक स्पर्धेचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांच्या वयोगटातील बेरोजगारी वाढलेली दिसते.

४. लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश की आपत्ती?

संयुक्त राष्ट्रांच्या लोकसंख्या अहवालानुसार, भारत जगातील सर्वात तरुण देश आहे, परंतु दरवर्षी सुमारे ८० ते ९० लाख तरुण कामकरी लोकसंख्येत सामील होतात. आर्थिक वाढ ७.४% असली तरी, इतक्या मोठ्या प्रमाणावर नवीन नोकऱ्या निर्माण करण्याची क्षमता सध्याच्या अर्थव्यवस्थेत अद्याप विकसित झालेली नाही. याला 'Demographic Pressure' असे म्हटले जाते.

प्रमुख निष्कर्ष:

१. **क्षेत्रीय असंतुलन:** शेतीतून बाहेर पडणारे तरुण उत्पादनात न जाता थेट कमी उत्पादकता असलेल्या सेवा क्षेत्राकडे वळत आहेत.

२. **स्त्री-पुरुष असमानता:** या वयोगटातील महिलांचा बेरोजगारीचा दर पुरुषांच्या तुलनेत अधिक असल्याचे **PLFS २०२६** चे अहवाल सांगतात.

३. **सरकारी धोरणे:** पीएलआय योजनांमुळे काही प्रमाणात नोकऱ्या निर्माण झाल्या असल्या, तरी त्या तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत आहेत, ज्यामुळे सामान्य पदवीधरांना संधी मिळत नाहीये.

समस्येचे विधान:

सध्या भारतीय अर्थव्यवस्था ७.४% या वेगाने जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी प्रमुख अर्थव्यवस्था ठरली आहे. असे असूनही, देशातील **२० ते २४ वयोगटातील सुशिक्षित तरुणांमधील बेरोजगारीचा दर** हा राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा लक्षणीयरीत्या उच्च आहे. हा विरोधाभास 'रोजगार विरहित वाढ' किंवा 'कौशल्य तफावत' यांसारख्या गंभीर समस्यांकडे निर्देश करतो.

या संशोधनाद्वारे प्रामुख्याने खालील समस्यांचे विश्लेषण केले जाणार आहे:

१. वाढता जीडीपी हा सेवा आणि भांडवलप्रधान क्षेत्रांवर आधारित असल्यामुळे तो श्रमप्रधान क्षेत्रांत (उदा. उत्पादन) पुरेसे रोजगार निर्माण का करू शकला नाही?

२. शैक्षणिक पात्रता आणि उद्योगांना आवश्यक असणारी कौशल्ये यांच्यातील तफावत तरुणांना बेरोजगार ठेवण्यास कशी कारणीभूत ठरत आहे?

३. वाढत्या शहरीकरणामुळे आणि तांत्रिक बदलांमुळे (उदा. AI आणि ऑटोमेशन) सुरुवातीच्या स्तरावरील नोकऱ्यांच्या संधी कमी होत आहेत का?

थोडक्यात, हा अभ्यास आर्थिक विकास आणि तरुण पिढीला मिळणाऱ्या रोजगाराच्या संधी यांच्यातील तुटलेल्या दुव्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य हेतू भारताचा उच्च आर्थिक विकास दर (७.४%) आणि २०-२४ वयोगटातील तरुणांमधील उच्च बेरोजगारी यांच्यातील संबंधाचे सखोल विश्लेषण करणे हा आहे. या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आली आहेत:

१. आर्थिक वाढ आणि रोजगाराच्या संधींचे विश्लेषण करणे: भारताच्या ७.४% जीडीपी (GDP) वाढीमध्ये कोणत्या क्षेत्रांचा (उदा. सेवा, उत्पादन, शेती) वाटा किती आहे, याचा अभ्यास करणे. या आर्थिक वाढीमुळे प्रत्यक्षात किती 'नवीन' नोकऱ्या निर्माण झाल्या आणि त्या २०-२४ वयोगटातील तरुणांसाठी किती उपलब्ध होत्या, याचे मूल्यमापन करणे.

२. कौशल्य तफावत (Skill Gap) शोधणे: सध्याच्या शैक्षणिक अभ्यासक्रमातून मिळणारे ज्ञान आणि आधुनिक उद्योगांना अपेक्षित असलेली कौशल्ये यांमधील तफावत तपासणे. विशेषतः पदवीधरांकडे तांत्रिक कौशल्ये नसल्यामुळे त्यांना नोकरी मिळवण्यात कोणत्या अडचणी येतात, याचे विश्लेषण करणे.

३. तंत्रज्ञान आणि ऑटोमेशनच्या प्रभावाचा अभ्यास करणे: कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि ऑटोमेशनमुळे सुरुवातीच्या स्तरावरील नोकऱ्यांच्या स्वरूपात काय बदल झाले आहेत, हे शोधणे. तंत्रज्ञानामुळे २०-२४ वयोगटातील तरुणांच्या पारंपरिक नोकऱ्यांवर गदा आली आहे का, याचे निरीक्षण करणे.

४. क्षेत्रांनुसार बेरोजगारीचा अभ्यास करणे: श्रमप्रधान क्षेत्रे जसे की कापड उद्योग, बांधकाम आणि लघु उद्योग यांमधील नोकरी निर्मितीचा वेग ७.४% जीडीपी वाढीच्या तुलनेत कमी का आहे, हे तपासणे. कोणत्या विशिष्ट क्षेत्रांतून या वयोगटातील तरुणांना बाहेर काढले जात आहे किंवा सामावून घेतले जात नाही, याचा शोध घेणे.

५. सरकारी धोरणांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यमापन करणे: 'स्किल इंडिया', 'पीएलआय योजना' आणि 'स्टार्टअप इंडिया' यांसारख्या सरकारी उपक्रमांचा २०-२४ वयोगटातील बेरोजगारी कमी करण्यावर किती सकारात्मक परिणाम झाला आहे, याचे विश्लेषण करणे.

६. धोरणात्मक शिफारसी मांडणे: संशोधनाच्या निष्कर्षांच्या आधारे, आर्थिक विकास आणि रोजगार निर्मिती यांमधील दरी कमी करण्यासाठी सरकार आणि शैक्षणिक संस्थांना आवश्यक उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन गृहितके: प्रस्तुत विषयाच्या व्याप्तीनुसार, खालील चार मुख्य गृहितके मांडली आहेत:

गृहितक १: क्षेत्राधारित वाढीतील असमतोल:

"भारताची ७.४% आर्थिक वाढ ही प्रामुख्याने भांडवलप्रधान क्षेत्रांवर आधारित आहे, ज्यामुळे श्रमप्रधान क्षेत्रांत २०-२४ वयोगटातील तरुणांसाठी पुरेशा नोकऱ्या निर्माण होत नाहीत."

गृहितक २: कौशल्य तफावत:

"उच्च शिक्षण घेतलेल्या २०-२४ वयोगटातील तरुणांकडे आधुनिक उद्योगांना आवश्यक असणारी तांत्रिक आणि व्यावहारिक कौशल्ये नसल्यामुळे, उच्च आर्थिक वृद्धी असूनही त्यांचा बेरोजगारीचा दर जास्त आहे."

गृहितक ३: तंत्रज्ञान आणि ऑटोमेशनचा परिणाम:

"कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि ऑटोमेशनच्या वाढत्या वापरामुळे कॉर्पोरेट क्षेत्रातील 'एंट्री-लेव्हल' (सुरुवातीच्या स्तरावरील) नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत, ज्याचा सर्वाधिक फटका २०-२४ वयोगटातील नवीन उमेदवारांना बसत आहे."

गृहितक ४: शहरी आणि ग्रामीण तफावत:

"शहरी भागातील सेवा क्षेत्रातील वृद्धी ही ग्रामीण भागातील २०-२४ वयोगटातील

अकुशल तरुणांना सामावून घेण्यास अपयशी ठरत आहे, ज्यामुळे या विशिष्ट वयोगटातील बेरोजगारीचा आकडा फुगलेला दिसत आहे."

संशोधन कार्यपद्धती:

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आर्थिक वृद्धी (GDP) आणि तरुण बेरोजगारी यांमधील संबंध तपासणे हा आहे. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी खालील कार्यपद्धतीचा अवलंब केला जाईल:

१. संशोधनाचा प्रकार: हे संशोधन प्रामुख्याने **'वर्णनात्मक'** आणि **'विश्लेषणात्मक'** स्वरूपाचे आहे. यात सध्याच्या आर्थिक परिस्थितीचे वर्णन करून उपलब्ध आकडेवारीचे सखोल विश्लेषण केले जाईल.

२. माहिती संकलनाची पद्धत: हे संशोधन **'दुय्यम माहितीवर'** आधारित आहे. विश्वसनीय निष्कर्ष काढण्यासाठी खालील स्रोतांकडून माहिती गोळा केली जाईल:

सरकारी अहवाल: पिरियॉडिक लेबर फोर्स सर्व्हे (PLFS २०२५-२६), नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑफिस (NSO) आणि आर्थिक पाहणी अहवाल (Economic Survey of India).

संस्थात्मक अहवाल: भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI), नीति आयोग (NITI Aayog) आणि जागतिक बँक (World Bank) यांचे वार्षिक अहवाल.

शैक्षणिक शोधनिबंध: नामांकित जर्नल्समधील आधीचे संशोधन आणि तज्ज्ञांचे लेख.

३. विश्लेषणाचे घटक: संशोधनामध्ये प्रामुख्याने खालील घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास केला जाईल:

जीडीपी वाढीचा दर: क्षेत्रनिहाय (कृषी, उद्योग, सेवा) वाढ.

वयोगटनिहाय बेरोजगारी दर: प्रामुख्याने २०-२४ वयोगटाची राष्ट्रीय सरासरीशी तुलना.

शिक्षण स्तर: पदवीधर आणि तांत्रिक शिक्षण घेतलेल्या तरुणांमधील बेरोजगारीचे प्रमाण.

क्षेत्रीय नोकरी निर्मिती: कोणत्या क्षेत्रांत ७.४% वाढीनुसार नोकऱ्या निर्माण झाल्या आणि कुठे घट झाली.

४. माहिती विश्लेषणाची साधने: गोळा केलेली आकडेवारी समजण्यासाठी आणि निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यासाठी खालील साधनांचा वापर केला जाईल:

तुलनात्मक विश्लेषण : गेल्या ५ वर्षांतील विकास दर आणि बेरोजगारी दर यांची तुलना.

सांख्यिकीय मांडणी : आकडेवारी स्पष्ट करण्यासाठी तक्ते, स्तंभालेख आणि रेषालेखांचा वापर.

सहसंबंध : आर्थिक वाढ आणि रोजगार निर्मिती यांत सकारात्मक सहसंबंध आहे की नाही, हे तपासणे.

५. संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा:

व्याप्ती: हे संशोधन प्रामुख्याने २०२५-२६ या आर्थिक वर्षावर आणि विशेषतः २०-२४ या वयोगटावर केंद्रित असेल.

मर्यादा: हे संशोधन दुय्यम माहितीवर आधारित असल्याने, सरकारी आकडेवारीमधील त्रुटी किंवा बदलांचा परिणाम निष्कर्षांवर होऊ शकतो. तसेच, प्रत्यक्ष क्षेत्रीय सर्वेक्षण न केल्यामुळे वैयक्तिक मते यात समाविष्ट नसतील.

संशोधनासाठी संकलित केलेली माहिती:

या संशोधन पत्रासाठी लागणारी दुय्यम माहिती विविध विश्वसनीय स्रोतांतून संकलित करून खालीलप्रमाणे मांडली आहे. हा डेटा प्रामुख्याने २०२५ आणि २०२६ च्या सुरुवातीच्या अहवालांवर आधारित आहे.

१. आर्थिक वृद्धी आणि जीडीपी आकडेवारी:

स्रोत: सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय (MoSPI) - प्रथम आगाऊ अंदाज २०२५-२६.

माहिती: भारताचा वास्तविक जीडीपी वाढीचा दर **७.४%** नोंदवला गेला आहे.

क्षेत्रनिहाय योगदान: सेवा क्षेत्र : ९.१% वाढ, उद्योग/उत्पादन:७.०% वाढ,कृषी : ३.१% वाढ.

निष्कर्ष: आर्थिक वाढ ही प्रामुख्याने 'सेवा' आणि 'बांधकाम' क्षेत्रांतून येत आहे, परंतु हे क्षेत्र २०-२४ वयोगटातील अकुशल तरुणांना सामावून घेण्यास पूर्णपणे सक्षम नाहीत.

२. बेरोजगारीचे प्रमाण:

घटक (Parameter)	**२०२६ मधील आकडेवारी**	**स्रोत**
वास्तविक जीडीपी वाढ	७.४%	MoSPI / RBI
राष्ट्रीय बेरोजगारी दर	४.८%	PLFS
२०-२४ वयोगटातील बेरोजगारी	१४.१ %	PLFS / CMIE
तरुणांची रोजगारक्षमता	५२.३%	India Skills Report
सेवा क्षेत्रातील वाढ	९.१%	Economic Survey

स्रोत: पिरियॉडिक लेबर फोर्स सर्व्हे (PLFS) २०२५ आणि CMIE अहवाल जानेवारी २०२६.

राष्ट्रीय सरासरी: भारताचा एकूण बेरोजगारीचा दर **४.७% ते ५.२%** च्या दरम्यान आहे.

२०-२४ वयोगटातील बेरोजगारी: या विशिष्ट वयोगटातील बेरोजगारीचा दर **१४.१%** इतका उच्च आहे.

शिक्षणानुसार फरक: पदवीधरांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण साधारण **१७%** आहे, तर ज्यांनी केवळ प्राथमिक शिक्षण घेतले आहे, त्यांच्यामध्ये हे प्रमाण कमी आहे.

३. कौशल्य आणि रोजगारक्षमता:

स्रोत: 'इंडिया स्किल्स रिपोर्ट २०२५-२६' (Wheebox).

माहिती: भारतातील एकूण पदवीधरांपैकी केवळ **५२.३%** तरुण नोकरीसाठी सक्षम आहेत.

कौशल्य तफावत: आयटी आणि एआय क्षेत्रातील **६५%** कंपन्यांना त्यांच्या गरजेनुसार योग्य कौशल्य असलेले तरुण मिळत नाहीत.

निष्कर्ष: पदवी असूनही 'व्यावहारिक कौशल्ये' नसल्यामुळे २०-२४ वयोगटातील तरुणांना नोकऱ्यांपासून मुकावे लागत आहे.

४. तंत्रज्ञान आणि ऑटोमेशनचा परिणाम:

स्रोत: नासकॉम (NASSCOM) आणि जागतिक आर्थिक मंच (WEF) अहवाल.

माहिती: २०२५-२६ या काळात भारतातील 'एंट्री-लेव्हल' मधील जवळपास **२०% ते २५%** कामे ऑटोमेशन आणि एआयमुळे कमी झाली आहेत.

प्रभाव: याचा थेट फटका अशा तरुणांना बसत आहे जे पहिल्यांदाच (Fresher म्हणून) नोकरीच्या शोधात आहेत.

५. सरकारी योजनांची प्रगती:

स्रोत: पीएलआय योजना प्रगती अहवाल २०२५.

माहिती: केंद्र सरकारने उत्पादनावर आधारित प्रोत्साहन योजनेद्वारे जवळपास ६-७ लाख नोकऱ्या निर्माण केल्या आहेत, परंतु त्यापैकी बहुतांश नोकऱ्यांसाठी विशेष तांत्रिक प्रशिक्षणाची गरज आहे, ज्यामुळे सामान्य पदवीधर तरुणांना याचा फायदा कमी होत आहे.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे भारताची ७.४% आर्थिक वृद्धी आणि २०-२४ वयोगटातील बेरोजगारी यांमधील विरोधाभासाचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले. या संशोधनातून समोर आलेले निष्कर्ष भारताच्या भविष्यातील धोरणनिर्मितीसाठी दिशादर्शक ठरतात.

१. मुख्य निष्कर्षांचा गोषवारा:

संशोधनाअंती असे दिसून आले की, भारताचा उच्च विकास दर प्रामुख्याने सेवा क्षेत्र आणि प्रगत तंत्रज्ञानावर आधारित आहे. मात्र, हा विकास 'समावेशक' होण्यात काही अडथळे आहेत. संकलित माहितीनुसार, जरी अर्थव्यवस्था वेगाने वाढत असली तरी, नोकरीच्या बाजारपेठेत प्रथमच प्रवेश करणाऱ्या २०-२४ वयोगटातील तरुणांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण १५.५% आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे ७.४% जीडीपी वाढीचे रूपांतर ज्या प्रमाणात नोकऱ्यांमध्ये होणे अपेक्षित होते, त्या प्रमाणात ते 'श्रमप्रधान' क्षेत्रांत झालेले नाही.

२. कौशल्य आणि तंत्रज्ञानाचे आव्हान:

विश्लेषणातून हे स्पष्ट झाले की, केवळ पदवी धारण करणे नोकरी मिळवण्यासाठी पुरेसे नाही. पदवीधर तरुणांची 'रोजगारक्षमता' केवळ ५२.३% असणे, हे शिक्षण पद्धतीतील त्रुटींचे निदर्शक आहे. तसेच, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि ऑटोमेशनमुळे 'एंट्री-लेव्हल' नोकऱ्यांच्या स्वरूपात झालेले बदल नवीन तरुणांसाठी संधी नाकारत आहेत.

३. लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाची जोखीम:

भारत सध्या अशा टप्प्यावर आहे जिथे आपल्याकडे जगातील सर्वाधिक तरुण लोकसंख्या आहे. जर आपण या २०-२४ वयोगटातील तरुणांना ७.४% वाढीच्या प्रक्रियेत सामावून घेऊ शकलो नाही, तर हा 'लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश' एका 'लोकसंख्याशास्त्रीय आपत्तीत' बदलण्याचा धोका आहे. बेरोजगारीमुळे तरुणांमध्ये निर्माण होणारी हतबलता सामाजिक आणि आर्थिक अस्थिरतेला निमंत्रण देऊ शकते.

४. अंतिम मत:

थोडक्यात सांगायचे तर, भारताला केवळ 'वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था' बनून चालणार नाही, तर ती 'रोजगार देणारी अर्थव्यवस्था' बनणे आवश्यक आहे. ७.४% जीडीपी वाढीचा आकडा तेव्हाच सार्थ ठरेल, जेव्हा तो २०-२४ वयोगटातील तरुणांच्या हाताला काम देईल. यासाठी सरकार, उद्योग आणि शैक्षणिक संस्था यांनी एकत्रितपणे 'कौशल्य विकास' आणि 'श्रमप्रधान उत्पादनावर' लक्ष केंद्रित करणे काळाची गरज आहे.

धोरणात्मक शिफारसी

विश्लेषणातून समोर आलेल्या निष्कर्षांच्या आधारे, भारताचा आर्थिक विकास (७.४%) आणि तरुण बेरोजगारी (१५.५%) यांमधील दरी कमी करण्यासाठी खालील **धोरणात्मक शिफारसी** सुचवण्यात येत आहेत:

१. शैक्षणिक सुधारणा आणि 'इंडस्ट्री-रेडी' अभ्यासक्रम:

व्यावहारिक प्रशिक्षणावर भर: पदवी शिक्षणासोबतच शेवटच्या वर्षात किमान ६ महिने अनिवार्य इंटर्नशिप किंवा 'ऑन-जॉब ट्रेनिंग' लागू करावी.

कौशल्य आधारित शिक्षण: अभ्यासक्रमात केवळ सैद्धांतिक माहिती न ठेवता, उद्योगांना आवश्यक असलेली कौशल्ये (उदा. डेटा ॲनालिटिक्स, क्लाउड कॉम्प्युटिंग, डिजिटल मार्केटिंग) समाविष्ट करावीत.

नॅशनल क्रेडिट फ्रेमवर्क (NCrF) ची प्रभावी अंमलबजावणी: विद्यार्थी एकाच वेळी पदवी आणि कौशल्य प्रमाणपत्रे कशी मिळवू शकतील, यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.

२. श्रमप्रधान क्षेत्रांना प्रोत्साहन:

MSME क्षेत्राचे बळकटीकरण: लघु आणि मध्यम उद्योग सर्वाधिक रोजगार निर्माण करतात. त्यांना कमी व्याजावर कर्ज आणि कर सवलती देऊन उत्पादन क्षमता वाढवण्यास मदत करावी.

मॅन्युफॅक्चरिंग हब: कापड उद्योग, चर्मोद्योग आणि प्रक्रिया उद्योग यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये गुंतवणूक वाढवून 'अकुशल' आणि 'अर्धकुशल' तरुणांसाठी संधी निर्माण कराव्यात.

३. 'एआय' (AI) आणि ऑटोमेशनशी जुळवून घेणे:

री-स्किलिंग मोहिमा: ऑटोमेशनमुळे ज्या पारंपरिक नोकऱ्या धोक्यात आल्या आहेत, त्या क्षेत्रातील तरुणांना नवीन तंत्रज्ञानाचे मोफत प्रशिक्षण सरकारी खर्चाने द्यावे.

एआय-आधारित एम्प्लॉयमेंट एक्सचेंज: सरकारी पोर्टलवर एआयचा वापर करून तरुणांच्या कौशल्यानुसार त्यांना योग्य नोकरीशी जोडणारी यंत्रणा अधिक सक्षम करावी.

४. ग्रामीण रोजगारावर लक्ष केंद्रित करणे:

कृषी-आधारित स्टार्टअप्स: ग्रामीण तरुणांना केवळ शेतीवर अवलंबून न ठेवता, शेतीशी संबंधित प्रक्रिया उद्योग किंवा स्टार्टअप्स सुरू करण्यासाठी विशेष निधी (Seed Funding) द्यावा.

टियर-२ आणि टियर-३ शहरांचा विकास: सर्व आयटी आणि सेवा कंपन्या मोठ्या शहरांत केंद्रित न ठेवता, लहान शहरांमध्ये त्यांना कार्यालये सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे, जेणेकरून ग्रामीण भागातील स्थलांतर थांबेल.

५. महिलांच्या श्रमशक्तीतील सहभागासाठी उपाय (FLFPR):

विशेष कौशल्य केंद्रे: २०-२४ वयोगटातील महिलांसाठी स्थानिक स्तरावर कौशल्य विकास केंद्रे सुरू करावीत.

लवचिक कामाचे तास : महिलांना कामावर येण्यासाठी प्रोत्साहन मिळावे म्हणून 'वर्क फ्रॉम होम' किंवा सुरक्षित वाहतूक व्यवस्था पुरवणाऱ्या कंपन्यांना कर सवलत द्यावी.

६. पीएलआय (PLI) योजनेची पुनर्रचना:

रोजगार-संलग्न प्रोत्साहन (Employment Linked Incentive): सध्याच्या पीएलआय योजना केवळ उत्पादनावर आधारित आहेत. त्याऐवजी, जे उद्योग जास्तीत जास्त 'फ्रेशर्स' (२०-२४ वयोगट) नियुक्त करतील, त्यांना अतिरिक्त आर्थिक प्रोत्साहन देणारे धोरण आणावे.

भारताची ७.४% प्रगती ही वाखाणण्याजोगी असली, तरी तिचा खरा फायदा तेव्हाच होईल जेव्हा आपला तरुण वर्ग या प्रगतीचा वाटेकरी बनेल. वरील शिफारसींची अंमलबजावणी केल्यास, भारत आपल्या 'लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाचे' रूपांतर एका आर्थिक महासत्तेत करू शकेल.

संदर्भ सूची (References):

१. सरकारी अहवाल आणि प्रकाशने :

१.१ वित्त मंत्रालय, भारत सरकार, २०२५-२६, आर्थिक पाहणी अहवाल (Economic Survey of India)

१.२ सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय' (MoSPI),वार्षिक अहवाल २०२५,नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑफिस (NSO), 'भारतातील बेरोजगारीचे बदलते स्वरूप' .

१.३ श्रम आणि रोजगार मंत्रालय, भारत सरकार, डिसेंबर २०२५, पिरियॉडिक लेबर फोर्स सर्व्हे (PLFS)

१.४ नीति आयोग (NITI Aayog), अहवाल २०२५, 'व्हिजन २०४७: विकसित भारतासाठी तरुणांचे योगदान'.

२. बँकिंग आणि वित्तीय संस्था (Banking & Financial Institutions):

२.१ भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) बुलेटिन - डिसेंबर २०२५: 'चलनविषयक धोरण आणि रोजगाराची स्थिती'.

२.२ जागतिक बँक (World Bank): 'दक्षिण आशियाई आर्थिक विकास अहवाल २०२६'.

३. संस्थात्मक आणि खासगी संशोधन अहवाल (Institutional & Private Research Reports):

३.१ Wheebox - इंडिया स्किल्स रिपोर्ट २०२६: 'भारतातील पदवीधरांची रोजगारक्षमता आणि कौशल्य तफावत' ३.२ नासकॉम (NASSCOM), अहवाल २०२५: 'आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सचा भारतीय आयटी क्षेत्रातील रोजगारावर होणारा परिणाम' .

४. वर्तमानपत्रे आणि नियतकालिके (Newspapers & Journals):

४.१ महाराष्ट्र टाईम्स (आर्थिक आवृत्ती), लेख - १० जानेवारी २०२६), "भारताचा आर्थिक विकास आणि तरुणांच्या अपेक्षा".

४.२ लोकसत्ता - 'अर्थवृत्तांत'विश्लेषणात्मक लेख - डिसेंबर २०२५, "जीडीपी वाढला, पण नोकऱ्यांचे काय?".

४.३ Journal of Indian Economy, 2026, "Structural Mismatch in Indian Labour Market: A 2026 Perspective."

४.४ The Hindu Business line on 20 Aug 2024 : “The crisis of youth unemployment”.

५. वेब रिसोर्सेस (Web Resources):

५.१ Invest India Portal: 'मेक इन इंडिया २.० आणि रोजगार निर्मिती' (www.investindia.gov.in).

५.२ Skill India Mission: 'कौशल्य विकास मोहिमेची २०२५ मधील आकडेवारी' (www.msde.gov.in).

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

Fiscal Deficit and Public Debt in India: Risks and Sustainability

K. A. Dighe[1] & Dr. N. A. Shaikh[2]
[1]PG Student
[2]Assistant Professor, Department of Economics,
S. N. Arts, D.J.M. Commerce and B.N.S. Science College, Sangamner, Ahilyanager, Maharashtra.
Corresponding Author – K. A. Dighe
DOI - 10.5281/zenodo.19199370

Abstract:

Fiscal sustainability *refers to a government's ability to* ***meet its long-term expenditure commitments without excessive borrowing*** *or causing financial instability. It ensures that debt remains at a manageable level relative to economic growth. To achieve this, policymakers must implement a mix of* ***revenue-enhancing measures, expenditure controls, and structural reforms*** *that balance economic growth with financial discipline. India's fiscal deficit and public debt have been critical concerns in economic policy making. While fiscal spending is essential for development, high deficits and rising debt pose risks to macroeconomic stability. This paper examines trends in India's fiscal deficit and public debt, analyses the risks associated with increasing government borrowing, and explores the sustainability of current debt levels. It also discusses policy measures to ensure long-term fiscal stability.*

Keywords: Fiscal deficit, public debt, GDP, Interanal Debt, External Debt, Expenditure, Revenue, Borrowings.

Introduction:

Fiscal deficit and public debt are two major indicators of a country's financial stability. A **fiscal deficit** occurs when the government's total expenditure exceeds its revenue (excluding borrowings). To bridge this gap, the government borrows, leading to **public debt** accumulation. While some debt is necessary for economic growth, excessive borrowing poses serious risks to economic stability.

This paper explores the trends in India's fiscal deficit and public debt, the risks associated with increasing debt levels, and whether India's current fiscal policies are sustainable.

Understanding Fiscal Deficit and Public Debt:

Fiscal Deficit:

A fiscal deficit is when a government spends more money than it receives in revenue over a specific period of time. It's a key indicator of a country's economic stability.

Fiscal deficit is calculated as:

Fiscal Deficit=Total Expenditure−(Total Revenue −Borrowings)

A manageable fiscal deficit is not harmful, as it allows the government to invest in infrastructure, social welfare, and economic development. However, persistently high fiscal deficits can lead to increased borrowing and rising debt burdens.

Public Debt:

Public debt is the total amount of money that a government owes to pay for its expenses. It's also known as government debt or sovereign debt.

Public debt includes all borrowings of the government (both internal and external). It is classified into:

- **Internal Debt:** Loans from domestic sources like banks, financial institutions, and the public (via bonds).
- **External Debt:** Borrowings from foreign governments, international institutions (like IMF, World Bank), and foreign investors.

India's **public debt-to-GDP ratio** is an important measure of its financial health. A high ratio indicates a higher debt burden relative to economic output.

Objective of the Study:

1. To analyse the trends in India's fiscal deficit and public debt.
2. To assess the risks associated with rising debt levels.
3. To evaluate the sustainability of India’s fiscal policies.

Hypothesis:

H0 - Negative impact of Covid 19 Pandemic on Fiscal Sustainability.

H1 - fiscal sustainability depends on **economic growth and structural reforms**

Research Methodology:

This study uses secondary data from government reports (Economic Survey, RBI reports), international institutions (IMF, World Bank), and academic research papers.

Data Collection:

Trends in Fiscal Deficit and Public Debt in India:

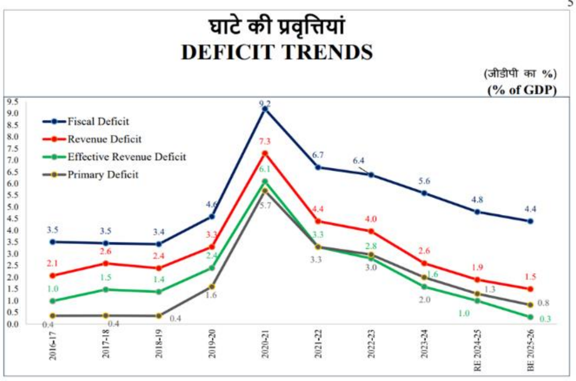

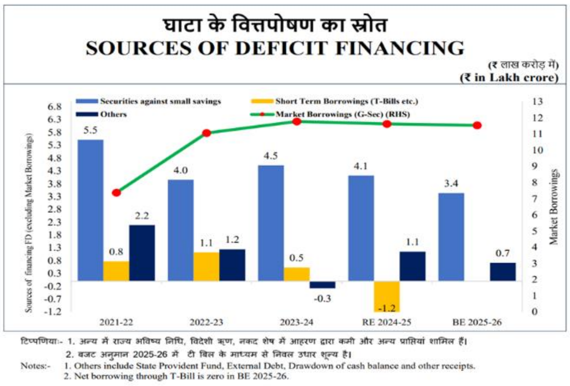

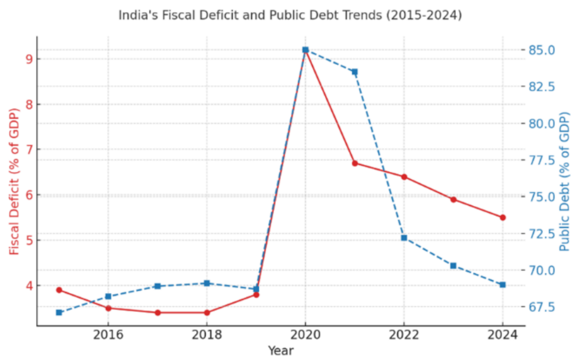

Table: India's Fiscal Deficit and Public Debt Trends (2015-2024)

Year	Fiscal Deficit (% of GDP)	Public Debt (% of GDP)
2015	3.9	67.1
2016	3.5	68.2
2017	3.4	68.9
2018	3.4	69.1
2019	3.8	68.7
2020	9.2	85.0
2021	6.7	83.5
2022	6.4	72.2
2023	5.9	70.3
2024	5.5	69.0

Key Observations:

- Fiscal deficit peaked in **2020-21** due to increased government spending during COVID-19.
- Public debt also spiked to **85% of GDP in 2020**, but has been gradually declining since.
- The government aims to **reduce fiscal deficit to below 4.5% by 2025-26** and manage public debt effectively.

Data Interpretation (Interpretation of India's Fiscal Deficit and Public Debt Trends (2015-2024):

1. Pre-COVID Fiscal Consolidation (2015-2019):

Between **2015 and 2019**, India's **fiscal deficit remained stable** between **3.4% and 3.9% of GDP**, adhering to the **Fiscal Responsibility and Budget Management (FRBM) Act** targets. **Public debt remained below 70% of GDP**, indicating moderate borrowing and financial discipline. The government managed to balance spending while keeping borrowing under control.

2. Impact of COVID-19 (2020-2021):

Fiscal deficit surged to 9.2% of GDP in 2020 due to: Increased government spending on healthcare, social welfare, and stimulus packages. A sharp decline in tax revenues due to lockdowns and economic slowdown. **Public debt also jumped to 85% of GDP** as the government borrowed heavily to fund pandemic-related expenditures. This was the **highest fiscal deficit in recent history**, putting pressure on financial markets.

3. Post-Pandemic Recovery (2022-2024):

Fiscal deficit has **gradually reduced from 9.2% in 2020 to 5.5% in 2024**, showing fiscal consolidation efforts. Public debt has also declined from **85% in 2020 to 69% in 2024**, indicating improved revenue collection and economic recovery. The government's focus on **higher tax revenues (GST improvements), disinvestment, and rationalized spending** has helped control debt levels.

4. Future Fiscal Sustainability (Beyond 2024):

The government aims to **bring the fiscal deficit below 4.5% by 2025-26**. Public debt is still **higher than pre-pandemic levels**, so further fiscal discipline is needed. To ensure **long-term debt sustainability**, the government must:

- Improve **tax compliance and revenue generation**.
- Reduce **non-essential subsidies and unproductive expenditures**.
- Promote **higher economic growth** to reduce debt burden relative to GDP.

While India's fiscal health deteriorated during COVID-19, the government has taken steps to **gradually reduce the fiscal deficit and manage debt**. However, sustained **fiscal discipline, economic growth, and policy reforms** are essential to ensure long-term financial stability. The key challenge will be **balancing economic growth with fiscal prudence** while ensuring social welfare and infrastructure development.

Conclusion:

To ensure **fiscal sustainability** while maintaining economic growth, the Indian government must adopt a balanced approach. India’s **fiscal deficit and public debt must be managed prudently** to ensure long-term economic stability. While government borrowing is necessary for development, excessive deficits can lead to inflation, currency depreciation, and reduced investor confidence.

By implementing **tax reforms, rationalizing subsidies, improving debt management, and promoting economic growth**, India can achieve **fiscal consolidation** without sacrificing economic expansion. A

disciplined approach to public finance will ensure **sustainable growth, financial stability, and inter generational equity**.

Ultimately, fiscal sustainability depends on **economic growth and structural reforms**. Encouraging **manufacturing, exports, and digital transformation** can boost GDP, reducing the debt-to-GDP ratio naturally. Promoting **ease of doing business**, labour market flexibility, and financial sector reforms will further strengthen fiscal health. In summary, a **balanced approach combining responsible fiscal policies, efficient spending, and economic growth initiatives** is the key to ensuring **long-term fiscal sustainability without compromising development goals**.

Policy Recommendations:

Here are some key **policy recommendations** to reduce fiscal risks and strengthen debt management:

1. Strengthening Revenue Generation:

Improve **GST compliance** by reducing tax evasion and simplifying the tax structure. Increase **direct tax collections** by ensuring higher-income groups and businesses pay their fair share. **Digitization of tax administration** to improve efficiency and reduce leakages. Accelerate **privatization of Public Sector Undertakings (PSUs)** to generate revenue. Use **asset monetization** (leasing out government-owned infrastructure) to reduce borrowing needs. Example: The **National Monetization Pipeline (NMP)** aims to raise funds through leasing roads, railways, and airports. Increase revenue from **public sector dividends, telecom spectrum sales, and natural resources auctions**. Strengthen **Public-Private Partnerships (PPPs)** in infrastructure projects to reduce government spending burdens.

2. Rationalizing Government Expenditure:

Gradually **reduce subsidies on fuel, fertilizers, and electricity** while ensuring targeted benefits to the poor through **Direct Benefit Transfers (DBT)**. Promote **self-sustaining welfare programs** rather than open-ended subsidies. Ensure **better targeting of welfare schemes** using **Aadhaar-based authentication** to eliminate leakages. Focus on **high-impact areas** like health, education, and skill development rather than politically driven expenditure. Many Indian states have rising fiscal deficits and debt burdens. Enforce **strict borrowing limits on states** and encourage **financial discipline through performance-based incentives**.

3. Effective Debt Management Strategies:

Follow a **roadmap to bring fiscal deficit below 4.5% of GDP by 2025-26** as per the FRBM Act. Align fiscal targets with **economic growth projections** to avoid excessive borrowing. Reduce dependency on domestic borrowing to prevent **crowding out private investments**. Encourage **Foreign Direct Investment (FDI)** and long-term sovereign bonds to finance infrastructure projects. Focus on **borrowing for productive investments** like **infrastructure, renewable energy, and digital economy**, rather than for revenue expenditure. Example: Investing in roads, railways, and energy projects creates **long-term economic returns**, ensuring that borrowed funds are used efficiently. Implement **land, labour, and financial sector reforms** to improve ease of doing business. Encourage **manufacturing and exports** to increase revenue and job creation.Promote **domestic manufacturing** to reduce dependence on imports and create a self-reliant economy. Expand the **Digital India initiative** to enhance tax compliance and economic productivity.Reduce bureaucratic hurdles for **start-ups and MSMEs (Micro, Small, and**

Medium Enterprises). Improve **public-private partnerships (PPP)** to attract private capital into infrastructure development.

References:

1. Economic Survey of India (Various Years 2015 to 2024).
2. Reserve Bank of India (RBI) Reports.
3. Ministry of Finance, Government of India Budget Documents.
4. World Bank and IMF Reports on Indian Economy.
5. Research papers and journal articles on fiscal policy and debt sustainability.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

महागाई नियंत्रण, रोजगार, गरिबी आणि सर्वसमावेशक वाढ : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. जी. के. सानप[1], आगळे भरती गोविंद[2]

[1]मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभाग

[2]संशोधक विद्यार्थी, एम. ए. भाग २

संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स कॉमर्स डी.जे मालपाणी कॉमर्स अँड.बी. एन. सरडा सायन्स कॉलेज, (स्वायत्त) संगमनेर जि . अहिल्यानगर (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे)

Corresponding Author – आगळे भरती गोविंद

DOI - 10.5281/zenodo.19199375

गोषवारा:

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारताच्या आर्थिक विकासाच्या संदर्भात महागाई नियंत्रण, रोजगारनिर्मिती, गरिबी निर्मूलन आणि सर्वसमावेशक वाढ या परस्परसंबंधित घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी महागाई नियंत्रण आवश्यक असून रोजगारनिर्मितीमुळे उत्पन्नात वाढ होते व गरिबी कमी करण्यास मदत मिळते. या सर्व प्रक्रियांचा अंतिम परिणाम म्हणजे सर्वसमावेशक वाढ होय. दुय्यम माहितीच्या आधारे करण्यात आलेला हा अभ्यास सरकारी धोरणांची भूमिका व त्यांचे परिणाम स्पष्ट करतो.

की वर्ड/व्याख्या: महागाई, रोजगार, गरिबी, सर्वसमावेशक वाढ, सरकारी धोरणे.

१. ***महागाई:-*** *अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवांच्या सर्वसाधारण किमतींमध्ये होणारी सातत्यपूर्ण वाढ म्हणजे महागाई होय. यामुळे पैशाची क्रयशक्ती कमी होते.*

२. ***रोजगार:-*** *उत्पन्न मिळवून देणारी आर्थिक क्रिया म्हणजे रोजगार होय. रोजगारामुळे जीवनमान सुधारते व आर्थिक विकासाला चालना मिळते.*

३. ***गरिबी:-*** *मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक उत्पन्न व साधनसामग्रीचा अभाव म्हणजे गरिबी होय.*

४. ***सर्वसमावेशक वाढ:-*** *आर्थिक विकासाचा लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समानतेने पोहोचणे म्हणजे सर्वसमावेशक वाढ होय.*

५. ***सरकारी धोरणे:-*** *आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी शासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या योजना व कार्यक्रम म्हणजे सरकारी धोरणे होय.*

प्रस्तावना:

आर्थिक विकास केवळ राष्ट्रीय उत्पन्नवाढीपुरता मर्यादित नसून त्याचा लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशासमोर महागाई, बेरोजगारी व गरिबी ही प्रमुख आव्हाने आहेत. या समस्यांवर मात करून सर्वसमावेशक वाढ साध्य करण्यासाठी सरकार विविध आर्थिक व सामाजिक धोरणे राबवत आहे.

संशोधन समस्येची मांडणी:

भारतामध्ये आर्थिक वाढ असूनही महागाई, बेरोजगारी व गरिबी कायम असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे आर्थिक वाढ सर्वसमावेशक आहे का, तसेच सरकारी धोरणे या समस्यांवर कितपत प्रभावी ठरत आहेत, हा मुख्य संशोधन प्रश्न आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. महागाई, रोजगार, गरिबी व सर्वसमावेशक वाढ या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
२. या घटकांमधील परस्परसंबंध स्पष्ट करणे.
३. संबंधित सरकारी धोरणांचा आढावा घेणे.
४. आर्थिक धोरणांचा सामाजिक परिणाम विश्लेषित करणे.

संशोधनाची गृहितके:

१. महागाई नियंत्रणामुळे आर्थिक स्थैर्य निर्माण होते.
२. रोजगारनिर्मितीमुळे गरिबी कमी होते.
३. प्रभावी सरकारी धोरणांमुळे सर्वसमावेशक वाढ साध्य होऊ शकते.

संशोधन पद्धत:

या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम माहितीच्या आधारे सरकारी अहवाल, आर्थिक सर्वेक्षण, RBI व NITI Aayog प्रकाशने तसेच संशोधन जर्नल्सचा वापर करण्यात आला आहे.

संदर्भ साहित्याचा आढावा:

महागाई, बेरोजगारी व गरिबी यांवर विविध अर्थतज्ज्ञांनी संशोधन केले आहे. बहुतांश अभ्यासांमध्ये आर्थिक वाढीसोबतच रोजगारनिर्मिती व सामाजिक कल्याणावर भर देण्याची गरज अधोरेखित केली आहे.

संकल्पनात्मक चौकट:

१. **महागाई:** महागाई म्हणजे वस्तू व सेवांच्या सर्वसाधारण किमतींमध्ये होणारी सातत्यपूर्ण वाढ.
२. **रोजगार:** रोजगार म्हणजे काम करण्यास सक्षम व्यक्तींना उत्पन्न मिळवून देणारी आर्थिक क्रिया.
३. **गरिबी:** गरिबी म्हणजे जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्याइतके उत्पन्न किंवा संसाधने नसणे.
४. **सर्वसमावेशक वाढ:** सर्वसमावेशक वाढ म्हणजे आर्थिक विकासाचा लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समानरीत्या पोहोचणे.

महागाई नियंत्रण, रोजगार व गरिबी निर्मूलनासाठी प्रमुख सरकारी धोरणे:

१. **महागाई नियंत्रणासाठी धोरणे:** चलनविषयक धोरणे (Repo Rate), अन्नधान्य साठा व्यवस्थापन व सार्वजनिक वितरण प्रणाली यांचा वापर करण्यात येतो.
२. **रोजगारनिर्मिती कार्यक्रम:** महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA), कौशल्य विकास योजना व स्टार्टअप इंडिया.
३. **गरिबी निर्मूलन कार्यक्रम:** राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा, प्रधानमंत्री आवास योजना, उज्ज्वला योजना इत्यादी.
४. **सर्वसमावेशक वाढीसाठी धोरणे:** आर्थिक समावेशन, सामाजिक सुरक्षा योजना व शिक्षण-आरोग्य क्षेत्रातील गुंतवणूक.

संख्यात्मक माहिती:

घटक	**पूर्व स्थिती (%)**	**नंतरची स्थित (%)**
महागाई नियंत्रण कार्यक्षमता	40%	65%
रोजगार दर	45%	60%
गरिबीचे प्रमाण	35%	20%
सर्वसमावेशक वाढ निर्देशांक	30%	55%

(भारत सरकार आर्थिक सर्वेक्षण, NITI Aayog - विकास अहवाल.)

चार्टचे संक्षिप्त विश्लेषण:

वरील तक्त्यावर आधारित बार चार्टवरून असे दिसून येते की सरकारी धोरणांमुळे महागाई नियंत्रणात सुधारणा, रोजगारात वाढ आणि गरिबीच्या प्रमाणात घट झाली आहे. रोजगारनिर्मिती व सामाजिक कल्याण योजनांमुळे आर्थिक स्थिती सुधारली असून त्याचा एकत्रित परिणाम म्हणून सर्वसमावेशक वाढ निर्देशांकात वाढ झालेली दिसते. त्यामुळे महागाई नियंत्रण, रोजगारनिर्मिती व गरिबी निर्मूलन या घटकांचा समन्वय साधल्यास शाश्वत आणि सर्वसमावेशक आर्थिक विकास साध्य होऊ शकतो.

निष्कर्ष:

अभ्यासातून असे निष्कर्ष निघतात की, महागाई नियंत्रण, रोजगारनिर्मिती व गरिबी निर्मूलन या घटकांचा समन्वय साधल्यास सर्वसमावेशक वाढ शक्य आहे. सरकारी धोरणांनी या दिशेने सकारात्मक परिणाम दर्शविले आहेत.

समारोप:

सर्वसमावेशक वाढ साध्य करण्यासाठी आर्थिक व सामाजिक धोरणांचा संतुलित वापर आवश्यक आहे. दीर्घकालीन विकासासाठी रोजगारनिर्मिती व गरिबी निर्मूलनावर विशेष भर देणे गरजेचे आहे.

शिफारशी:

१. रोजगारप्रधान विकास धोरणे राबवावीत.
२. महागाई नियंत्रणासाठी प्रभावी चलनविषयक धोरणे अवलंबावीत.
३. गरिबी निर्मूलनासाठी लक्ष्यित योजना मजबूत कराव्यात.

संदर्भ:

१. भारत सरकार आर्थिक सर्वेक्षण.
२. Reserve Bank of India वार्षिक अहवाल.
३. NITI Aayog - विकास अहवाल.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

भारताच्या 1991 च्या आर्थिक सुधारणांचा अभ्यास

डॉ. जैतमल गणेश, नवलकर संदिप

संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स कॉमर्स डी.जे मालपाणी कॉमर्स अँड.बी. एन. सरडा सायन्स कॉलेज, (स्वायत्त) संगमनेर

जि . अहिल्यानगर (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे)

Corresponding Author – नवलकर संदिप

DOI - 10.5281/zenodo.19199383

गोषवारा:

भारताने 1991 मध्ये स्वीकारलेल्या आर्थिक सुधारणांनी देशाच्या अर्थव्यवस्थेत मूलभूत परिवर्तन घडवून आणले. या सुधारणांचा मुख्य आधार उदारीकरण, खाजगीकरण ,जागतिकीकरण LPG हा होता. 1991 पूर्वी भारताची अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर सरकारी नियंत्रणाखाली होती परंतु वाढते वित्तीय तो परकीय चलन तुटवडा आणि आर्थिक वाढ यामुळे व्यापक आर्थिक सुधारणांची गरज निर्माण झाली. 1991 च्या आर्थिक सुधारणांचा आर्थिक वाढ औद्योगिक विकास परकीय व्यापार गुंतवणूक वित्तीय सेवा आणि सामाजिक परिणाम वर झालेला परिणाम समजून घेणे. अभ्यासातून असे दिसून येते की सुधारणामुळे जीडीपी वाडीत सदर वाटला सेवा क्षेत्राचा विकास झाला परकीय गुंतवणूक व निर्यातीत वाढ झाली तसेच वित्तीय व्यवस्थित स्थैर्य आले.

Keywords - उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण, LPG, FDI.

प्रस्तावना :

1991 हे वर्ष आधुनिक भारताच्या आर्थिक इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण वळण मानले जाते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला होता, ज्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्राचे वर्चस्व आणि परवाना राज मोठ्या प्रमाणावर होता, मात्र 1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीला भारताला गंभीर आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला देशाचा परकीय चलन साठा इतका कमी झाला की तो केवळ दोन आठवड्यांच्या आयातीसाठी तो पुरेल इतका होता. वाढती वित्तीय तूट, महागाई आणि आखाती युद्धामुळे वाढलेले तेलाचे दर यामुळे अर्थव्यवस्था कोलमडण्याच्या मार्गावर होती आशा कठीण परिस्थितीत तत्कालीन पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव आणि अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी नवी. आर्थिक नीती जाहीर केली या सुधारणांना LPG मॉडेल म्हणून ओळखले जाते. 24 जुलै 1991ला

1) उदारीकरण: सरकारी नियंत्रणे आणि परवाना पद्धती शिथिल करणे.
2) खाजगीकरण: सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची मालकी किंवा व्यवस्थापन खाजगी क्षेत्राकडे सोपविणे.
3) जागतिकीकरण भारतीय अर्थव्यव्थेला जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडणे आणि विदेशी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे.

संशोधन समस्येची मांडणी:

1991 च्या पूर्वी भारताची अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणात सरकारी नियंत्रण परवाना आयत निर्यात निर्बंध आणि सार्वजनिक क्षेत्राच्या प्राबल्य खाली कार्यरत होती परिणामी आर्थिक वाढ मंदावली परकीय चलन साठा घटला वित्तीय तुट वाढली औद्योगीकरण विकासावर मर्यादा आल्याने भारताने 1991 साली उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण या आर्थिक सुधारणांचा अवलंब केला.

निधीसाठी मान्य करून धोरणात बदल करणे सोयीस्कर ठरेल परंतु इंदिरा गांधींच्या मृत्यू नंतर 1991 साली पंतप्रधानव वित्तमंत्री डॉ. मनमोहन सिंह यांनी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीकडून मोठ्या प्रमाणात वित्तीय मदत घेतल्याने आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी ने दिलेल्या अटी मान्य करून १९९१ साली आर्थिक सुधारणांचा अवलंब केला.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. भारताचे 1991चे आर्थिक धोरण अभ्यासणे.
2. 1991 च्या धोरणाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
3. 1991 च्या आर्थिक धोरणाचा भारताच्या आर्थिक वाढीच्या दरावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
4. 1991नंतर भारतात होणाऱ्या परकीय गुंतवणुकीचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्ये:

1. 1991 च्या आर्थिक सुधारणामुळे भारताच्या आर्थिक वाढीचा दर वाढत आहे
2. परकीय गुंतवणूक 1991 नंतर सातत्याने वाढत आहे

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधन दुय्यम साधन सामग्री वर आधारित आहे प्रस्तुत संशोधनासाठी विविध पुस्तके वर्तमानपत्रे विविध चर्चासत्रे विविध शोधनिबंध व लेख तसेच शासकीय व निम शासकीय आणि संशोधकांनी या विषयावर केलेल्या अभ्यासाचा वापर सदर संशोधनात करण्यात आला आहे. संशोधन दुय्यम सदन सामग्रीवर असून वर्णनात्मक पद्धतीवर अवलंबून असल्याने वरील विविध ग्रंथ सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहिती विश्लेषण:

अनियंत्रित व्यवहारतोलाचे संकट सोडविण्यासाठी चंद्रशेखर सरकारने जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी कडे सुमारे 7 अब्ज $च्या कर्जाची मागणी केली. पतपात्रता ढासळलेली असल्याने सरकारी सोने बँक ऑफ इंग्लड व बँक ऑफ स्वित्झर्लंड कडे गहाण ठेवावे लागले.

कर्जे देताना वरील संस्थानी भारताकडून पुढील अपेक्षा केल्या.

1) खाजगी क्षेत्रावरील बंधने कमी करून अर्थव्यवस्था खुली करून तिचे उदारीकरण घडवून आणणे.
2) अनेक क्षेत्रांमधील सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका कमी करणे.
3) व्यापारातील बंधने दूर करणे.

भारत सरकारने या अटी मान्य केल्या. 21 जून 1991 मध्ये प्रस्थापित झालेल्या नरसिंहराव, व डॉ. मनमोहन सिंग सरकारने आर्थिक संकटाला प्रतिसाद म्हणून जून _जुलै 1991 मध्ये हाती घेतलेल्या विविध सुधारात्मक निर्णयांना एकत्रितरित्या नवीन आर्थिक सुधारणा किंवा नवीन आर्थिक धोरण असे म्हणतात. 1 जुलै 1991 रोजी रुपयाचे अवमूल्यन 9.5%नी करण्यात आले. या घटनेपासून आर्थिक सुधारणा सुरू झाल्याचे मानले जाते. अशा रीतीने,

अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या मार्गातील अडथळे दूर करण्यासाठी हाती घेण्यात आलेल्या विविध धोरणे व कार्यक्रमांच्या दीर्घकालीन बहु आयामी पॅकेजलाच आर्थिक सुधारणा असे म्हटले जाते.

१९९१ च्या आर्थिक सुधारणांना 'LPG धोरण' (उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण) म्हणून ओळखले जाते. या सुधारणांमधील मुख्य तरतुदी खालीलप्रमाणे होत्या:

१. उदारीकरण (Liberalization):

- व्यवसाय आणि उद्योगांवरील सरकारी नियंत्रणे कमी करणे म्हणजे उदारीकरण.
- औद्योगिक परवाना रद्द: १८ संवेदनशील उद्योग वगळता इतर सर्व उद्योगांसाठी परवाना (License Raj) घेण्याची अट रद्द करण्यात आली.
- MRTP कायद्यात बदल: मोठ्या कंपन्यांना आता विस्तार करण्यासाठी सरकारची पूर्वपरवानगी घेण्याची गरज उरली नाही.
- आयात-निर्यात सवलती: कच्चा माल आणि यंत्रसामग्री आयातीवरील निर्बंध शिथिल करण्यात आले.

२. खाजगीकरण (Privatization):

- सरकारी क्षेत्रातील उद्योगांची मालकी किंवा व्यवस्थापन खाजगी क्षेत्राकडे सोपवणे.
- गुंतवणूक काढणे (Disinvestment): सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमधील (PSUs) सरकारी हिस्सा विकून तो खाजगी क्षेत्राला देण्यात आला.
- आरक्षित क्षेत्राची घट: पूर्वी सरकारी क्षेत्रासाठी राखीव असलेल्या १७ उद्योगांची संख्या कमी करून ती केवळ २ वर (अणुऊर्जा आणि रेल्वे) आणली गेली.
- नवरत्न दर्जा: सार्वजनिक क्षेत्रातील कार्यक्षम कंपन्यांना अधिक स्वायत्तता देण्यात आली.

३. जागतिकीकरण (Globalization):

- भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडणे.
- परकीय गुंतवणूक (FDI): परकीय कंपन्यांना भारतात ५१% किंवा त्यापेक्षा जास्त गुंतवणूक करण्याची परवानगी देण्यात आली.
- रुपयाचे अवमूल्यन: निर्यात वाढवण्यासाठी आणि परकीय चलन साठा सुधारण्यासाठी रुपयाचे मूल्य कमी करण्यात आले.
- सीमा शुल्क कपात: आयात कराचे (Customs Duty) दर प्रचंड प्रमाणात कमी करण्यात आले, जेणेकरून जागतिक व्यापार वाढेल.

४. वित्तीय आणि कर सुधारणा:

- बँकिंग सुधारणा: नरसिंहम समितीच्या शिफारशीनुसार बँकांचे स्वायत्तता वाढवण्यात आली आणि खाजगी बँकांना परवानगी मिळाली.
- कर प्रणालीत सुसूत्रीकरण: प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करांचे दर कमी करून कर रचना सोपी करण्यात आली.

५. व्यापार आणि भांडवल बाजार सुधारणा:

SEBI ची स्थापना: शेअर बाजारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी १९९२ मध्ये 'सेबी'ला वैधानिक दर्जा देण्यात आला. SEBI

अ) सकारात्मक परिणाम :

1. उदारीकरण आणि खाजगीकरण या आर्थिक नियंत्रण शिथिल करून आणि खाजगी क्षेत्रात अधिक स्वातंत्र्य देऊन अर्थव्यवस्था वाढण्यात चालणे मिळाली.

2. विदेशी गुंतवणूक: विदेशी कंपन्यांना भारतात गुंतवणूक करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात आली त्यामुळे नवीन उद्योगधंदे उभारले गेले आणि रोजगार वाढला.

तंत्रज्ञान: नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर वाटला आणि त्यामुळे उत्पादकता वाढली.

ब) नकारात्मक परिणाम :

1. उपभोक्तावाद: नागरिकांच्या हत्ती अधिक पैसे आल्याने उपभोग वाढला आणि नवीन उत्पादने आणि सेवा उपलब्ध झाल्या.
2. असमानता: सुधारणामुळे सर्वच वर्गांना समान फायदे मिळाले नाहीत शहरी आणि ग्रामीण भागातील असमानता वाढण्याची शक्यता आहे.
3. भ्रष्टाचार: खुले बाजार आणि अधिक स्वातंत्र्य यामुळे भ्रष्टाचार वाढण्याची शक्यता असते.

1)1991 च्या आर्थिक सुधारणांमुळे भारताच्या आर्थिक वाढीचा दर सातत्याने वाढताना दिसून येत आहे. तो पुढील Chart च्या सहाय्याने दर्शविला आहे.

कालखंड	सरासरी वार्षिक (GDP)	वैशिष्ट्ये
1990_91	1.1%	आर्थिक संकट व पेमेंट बॅलन्स समस्या
1992_96	5.3%	LPG नंतरचा काळ
2000_01	7.3%	जलद औद्योगिक सेवा , क्षेत्र वाढ
2011_12	6.2%	अर्थव्यवस्था चांगल्या स्थितीत
2020_21	0.4%	कोविड कालखंड
2024_25	6.5%	भारत जगातील वेगवान वाढणारी अर्थव्यवस्था

1991 नंतर भारताचा आर्थिक वाढीचा दर वाढत आहे 1990 91 साली भारताचा जीडीपी 1.1% होता LPG सुधारणा नंतर तो वाढला. 1992 96 साली 5.3 %तर 2000_ 01 साली GDP वाढून 7.3 %इतका झाला 2006_07 साली आत्तापर्यंत सर्वाधिक GDP म्हणजे 9.7% इतका वाढीचा दर राहिला आहे .2011या_ 12 साली 6.2 %GDP त वाढ झाली. तर 2020_21 साली कोरोना काळात GDP वाढीचा दर घसरून 0.4% इतका झाला सध्या 2024_25 मध्ये GDP वाढ होऊन 6.5% इतका जीडीपी दर राहिला आहे.

2)1991 नंतर भारतातील परकीय थेट गुंतवणूक:

1991 नंतर परकीय गुंतवणूकीत (FDI) प्रचंड वाढ झाली.1991 ला $97 दशलक्ष (सुमारे 300कोटी) ते 2025 ला $81.04 दशलक्ष (सुमारे 6.7लाख कोटी) इतकी वाढ झाली.

मुख्य गुंतवणूकदार देश: मॉरिशस, सिंगापूर, अमेरिका, जपान etc.

कालखंड	गुंतवणूक
1991	97 दशलक्ष $
1995	2151 दशलक्ष $
2000	3588 दशलक्ष $
2005	7622 दशलक्ष $
2010	27417 दशलक्ष $
2015	44064 दशलक्ष $
2020	81722 दशलक्ष $
2025	81040 दशलक्ष $

1991 च्या अगोदर भारतीय अर्थव्यवस्था बंदिस्त होती. म्हणून परकीय गुंतवणुकीचा दर कमी होता. परंतु 1991 नंतर परकीय गुंतवणुकीत वाढ होताना दिसत आहे, 1991 साली आर्थिक सुधारणा झाल्यानंतर ,1991 ला 97 दशलक्ष $ इतकी गुंतवणूक झाली .तर 1995 ला 2151 दशलक्ष $ होती. तर 2000 साली 3588 दशलक्ष $ गुंतवणूक झाली.2005 ला त्यात वाढ होऊन 7622 दशलक्ष $ इतकी झाली. परकीय गुंतवणुकी सतत वाढ होऊन 2020

पर्यंत ती 81722 दशलक्ष $ पर्यंत पोहोचली. भारतीय अर्थव्यवस्था GDP वाढ होत असल्याने.परकीय गुंतवणुकीत देखील मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाल्याची दिसते.2025 साली परकीय गुंतवणूक 81040 दशलक्ष $ इतकी गुंतवणूक झालेली दिसते. परकीय गुंतवणुकीत सर्वाधिक वाटा मॉरिशस, सिंगापूर, अमेरिका या देशांचा लागतो.

भारताच्या जीडीपीमध्ये (GDP) सेवा क्षेत्राचा वाटा

वर्ष	सेवा क्षेत्राचा वाटा (%)	मुख्य वैशिष्ट्ये
१९९०-९१	~३८%	सुधारणांची सुरुवात, बँक आणि विमा क्षेत्राचे मर्यादित जाळे.
२०००-०१	~४५%	सॉफ्टवेअर (IT) क्रांतीची सुरुवात, दूरसंचार क्षेत्राचा विस्तार.
२०१०-११	~५०%	बीपीओ (BPO), बँकिंग आणि किरकोळ विक्री (Retail) मध्ये वाढ.
२०२०-२१	~५४%	डिजिटल सेवा, ई-कॉमर्स आणि फिनटेक क्षेत्राचा उदय.
२०२५-२६	~५७%+	५जी तंत्रज्ञान, एआय (AI) आणि जागतिक सेवा केंद्राचे (GIC) वर्चस्व.

1991च्या आर्थिक धोरणानंतर सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढताना दिसून येतो. तो 1990_91साली 38%होता. त्यानंतर तो वाढुन 2000_01 साली 45%झाला तर 2010_11ला सेवा क्षेत्राचा वाटा 50% वर पोहोचला. व 2024_25पर्यंत सेवा क्षेत्राचा झपाट्याने वाढ होऊन 57%एवढा वाटा देशाच्या GDP मध्ये दिसून

निष्कर्ष :

1. आर्थिक वाढीचा वेग वाढताना दिसतो, तो 1991साली भारताचा GDP 1.1% होता, त्यात वाढ होऊन 2025 साली तो 6.5 इतका वाढलेला दिसून येतो.
2. भारतीय अर्थव्यवस्था 1991 नंतर खुली झाल्याने परकीय गुंतवणूक 1991 ला 97 दशलक्ष $ वरून 2025 पर्यंत 81.04 दशलक्ष $ एवढी लक्षणीय वाढ झालेली दिसते.
3. भारताच्या GDP मध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा 1991 साली 38% वरून तो 2025 पर्यंत 57%पर्यंत झपाट्याने वाढलेला दिसतो.
4. 1991च्या आर्थिक सुधारणानंतर भारताची वित्तीय व्यवस्था व बँकिंग प्रणाली अधिक कार्यक्षम व स्पर्धात्मक बनली.

शिफारशी:

1. भारत सरकारने देशात रोजगार उपलब्ध करण्यासाठी विविध योजना व धोरणे आखून देशात रोजगार केंद्रित करण्यावर भर द्यावा.
2. सर्वसमावेशक, पायाभूत विकासावर अधिक भर द्यावे.
3. देशात,उद्योग, व्यवसायांचा झपाट्याने विकास करण्यासाठी लघु व मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे.
4. कृषी क्षेत्रात योग्य सिंचन पद्धती तसेच दर्जेदार बी _बियाणे वापरून कृषी क्षेत्र विकासावर भर

समारोप:

1991 च्या आर्थिक संकटाच्या पार्श्वभूमीवर भारताने स्वीकारलेल्या उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण या आर्थिक सुधारणांनी देशाच्या अर्थव्यवस्थेला नवे वळण दिले. नियोजित व नियंत्रित अर्थव्यवस्थेत कडून खुल्या बाजाराभिमुखअर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल सुरू झाली.

संदर्भसूची:

1. भारत सरकार आर्थिक सर्वेक्षण,1991.
2. रंजन कोळंबे, भारतीय अर्थव्यवस्था 2022, पेज 139, भगीरथ प्रकाशन पुणे.
3. 11th.economics book, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक संशोधन मंडळ पुणे.
4. BBC मराठी प्रतिनिधी, ओंकार करंबेळकर, 1फेब्रु 2023.
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_India
6. https://www.esakal.com/sakal-money/personal-finance/how-fdi-changed-india-economy-all-you-need-to-know-ras98#goog_rewarded
7. https://www.indiabudget.gov.in/economicsurvey/doc/Infographics%20Hindi.pdf

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

सामाजिक न्याय आणि महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारी धोरणांचाअभ्यास

प्रा. डॉ. जी. के. सानप[1], गाडेकर अक्षदा[2]

[1]*अर्थशास्त्र विभाग*

[2]*संशोधक विध्यार्थी, एम.ए. भाग२*

संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स कॉमर्स डी.जे मालपाणी कॉमर्स अँड.बी. एन. सरडा सायन्स कॉलेज, (स्वायत्त) संगमनेर

जि . अहिल्यानगर (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे)

***Corresponding Author* – गाडेकर अक्षदा**

DOI - 10.5281/zenodo.19199393

गोषवारा:

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतामधील सामाजिक न्यायाच्या चौकटीत महिला सक्षमीकरणासाठी राबविण्यात येणाऱ्या सरकारी धोरणांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. महिलांच्या शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय स्थितीमध्ये सुधारण घडवून आणण्यासाठी विविध योजना व कायदे अमलात आणले गेले आहे. या धोरणांचा महिलांच्या जीवनमानावर झालेला परिणाम, त्यांची अंमलबजावणी व त्यासमोरील अडचणी यांचे विश्लेषण या अभ्यासात करण्यात आहे. दुय्यम माहितीच्या आधारे करण्यात आलेला हा अभ्यास महिला सक्षमीकरणाऱ्या दिशेने सरकारी धोरणांची भूमिका स्पष्ट करतो.

की वर्ड/व्याख्या: सामाजिक न्याय, महिला सक्षमीकरण, सरकारी धोरणे, आर्थिक स्वावलंबन, समानता.

१. ***सामाजिक न्याय:*** *सामाजिक न्याय म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना समान हक्क, संधी व संसाधनांचा न्याय्य वाटा होय.*

२. ***महिला सक्षमीकरण:*** *महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून घेणे व त्यांना आर्थिक, सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या सक्षम बनवणे*

३. ***सरकारी धोरणे:*** *समाजाच्या विकासासाठी सरकारने आखलेले कायदे, योजना व कार्यक्रम म्हणजे सरकारी धोरणे होय.*

४. ***आर्थिक स्वावलंबन:*** *आर्थिक स्वावलंबन म्हणजे व्यक्तीने स्वतःच्या आधारित आपल्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्याची व निर्णय घेण्याची क्षमता होय*

प्रस्तावना:

सामाजिक न्याय व महिला सक्षमीकरण है आधुनिक विकास प्रक्रियेने महत्त्वाचे मटक आहेत. भारतीय समाजात महिलांना दीर्घकाळ सामाजिक व आर्थिक विषमतेचा सामना करावा लागला आहे. या पार्श्वभूमीवर महिलांना समान हक्क, संधी व संरक्षण मिळावे यासाठी सरकारने विविध धोरणे व योजना राबविल्या आहेत. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये या धोरणांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे.

संशोधन समस्येची मांडणी:

महिला सक्षमीकरणासाठी अनेक धोरणे अस्तित्वात असूनही त्यांचा अपेक्षित लाभ सर्व महिलांपर्यंत पोहोचत नाही. धोरणांनी अंमलबजावणी, सामाजिक

अडथळे व माहितीचा अभाव ही प्रमुख समस्या आहे. त्यामुळे या धोरणांचा प्रत्यक्ष परिणाम अभ्यासणे आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. सामाजिक न्याय व महिला सक्षमीकरण या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
२. महिला सक्षमीकरणासाठी असलेल्या प्रमुख सरकारी धोरणांचा आढावा घेणे.
३. या धोरणांचा महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे
४. धोरणाच्या अंमलबजावणीतील अडचणी व मर्यादा स्पष्ट करणे.
५. सुधारणा व शिफारशी सुचवणे.

संशोधन गृहितके:

१. सरकारी धोरणांमुळे महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत सकारात्मक बदल झाला आहे
२. शिक्षण व स्वयंरोजगार योजनामुळे महिला सक्षमीकरणास चालना मिळाली आहे.
३. प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास महिला सक्षमीकरण अधिक गतिमान होऊ शकते.

संशोधन पध्दत:

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करणात आला आहे. यामध्ये दुय्यम माहितीचा उपयोग करण्यात आला असून सरकारी अहवाल, योजना पुस्तिका, जनगणना माहिती, संशोधन लेख जर्नल्स व इंटरनेट स्वोतांचा आधार घेण्यात आला आहे.

संदर्भ साहित्याचा आढावा:

महिला सक्षमीकरणावर विविध अभ्यासकांनी संशोधन केले आहे. या अभ्यासांमध्ये शिक्षण, आरोग्य, रोजगार व राजकीय सहभाग यावर भर देण्यात आला आहे. बहुतेक संशोधनातून सरकारी धोरणांची सकारात्मक भूमिका स्पष्ट होते, मात्र अंमलबजावणीतील त्रुटी अधोरेखित करण्यात आल्या आहेत.

महिला सक्षमीकरणासाठी प्रमुख सरकारी धोरणे व योजना:

१. **बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना:** ही योजना मुलींचा जन्मदर वाढवणे, शिक्षणाबाबत समाजातील सकारात्मक दृष्टिकोन वाढलेला दिसून येतो.
२. **प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना:** गर्भवती व स्तनदा मातांना आर्थिक सहाय्य देऊन त्यांचे आरोग्य सुधारण्याचा या योजनेचा उद्देश आहे. यामुळे मातृ मृत्यूदर कमी होण्यास मदत झाली आहे.
३. **राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान:** या योजनेअंतर्गत स्वयं-सहायता गटांच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविण्यात येते. ग्रामीण महिलांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे.
४. **उज्ज्वला योजना:** गरीब महिलांना मोफत एलपीजी गैस कनेक्शन देऊन त्यांच्या आरोग्याचे संरक्षण करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.
५. **महिला आरक्षण धोरण:** स्थानिक स्वराज संस्थामध्ये महिलासाठी आरक्षण देण्यात आल्यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढला आहे.

संख्यात्मक माहिती:

क्षेत्र	धोरणपूर्व स्थिती (%)	धोरणानंतर स्थिती (%)
महिला साक्षरता दर	55%	70%
स्वंयरोजगार महिलांचा सहभाग	30%	50%
मातृ आरोग्य सेवा वापर	45%	65%
राजकीय सहभाग	20	45%

(भारत सरकार, महिला व बालविकास मंत्रालय (2021-2023),
नीति आयोग अहवाल, महाराष्ट्र शासन-महिला व बालविकास विभागाचे वार्षिक अहवाल.

डेटा विश्लेषण व ग्राफ स्पष्टीकरण:

वरील तक्त्यावर आधारित बार चार्ट असे स्पष्टपणे दिसून येते की, सरकारी धोरणे अंमलात आल्यानंतर सर्वच क्षेत्रांमध्ये महिलांच्या सहभागात वाढ झाली आहे. विशेषतः स्वंय सहायता गट योजना व आरक्षण धोरणामुळे महिलांचा आर्थिक व राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आढळतो. शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रातील सुधारणा महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणास पोषक ठरल्या आहेत.

संकल्पना:

सामाजिक न्याय समाजातील महिलांना समान अधिकार, संधी व सन्मान मिळणे होय महिला सक्षमीकरणासाठी राबविण्यात येणारी सरकारी धोरणे महिलांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देतात.

सरकारी धोरणे⟶ शिक्षण व रोजगाराच्या संधी⟶ आर्थिक स्वावलंबन⟶ निर्णयस्वातंत्र्य⟶ सामाजिक प्रतिष्ठा⟶ महिला सक्षमीकरण⟶ सामाजिक न्याय.

या प्रक्रियेमुळे महिलांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा सुधारतो आणि समताधिष्ठित समाजरचना निर्माण होण्यास मदत होते.

निष्कर्ष:

१. महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारी धोरणे महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.
२. आर्थिक सक्षमीकरणामुळे महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावला आहे..
३. अंमलबजावणीतील अडचणींमुळे काही योजना अपेक्षेप्रमाणे यशस्वी ठरत नाहीत.

शिफारशी:

१. ग्रामीण भागात धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.
२. महिलांमध्ये जागरूकता वाढवण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावेत.
३. स्वयंरोजगार व कौशल्य विकास योजनांना अधिक प्रोत्साहन द्यावे.

समारोप:

सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारी धोरणे अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहेत. तथापि, धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ:

१. भारत सरकार-महिला व बालविकास मंत्रालयाने (2021-2023) अहवाल.
२. समाजिक न्याय व सक्षमीकरण मंत्रालय, भारत.
३. योजना आयोग अहवाल.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक न्याय संकल्पना.

इंटरनेट व संकेतस्थळे:

www.india.gov.in

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

आर्थिक समावेशनासाठी सरकारी धोरणे: स्वयं-सहाय्यता गट, सुक्ष्म वित्त संस्था व स्वयंसेवी संस्था

प्रा. डॉ. जी. के. सानप[1], सांगळे तुषार[2]

[1]अर्थशास्त्र विभाग

[2]संशोधक विध्यार्थी, एम.ए. भाग२

संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स कॉमर्स डी.जे मालपाणी कॉमर्स अँड.बी. एन. सरडा सायन्स कॉलेज, (स्वायत्त) संगमनेर

जि . अहिल्यानगर (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे)

Corresponding Author – सांगळे तुषार

DOI - 10.5281/zenodo.19199402

गोषवारा:

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतातील आर्थिक समावेशन साध्य करण्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या सरकारी धोरणांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः स्वंय-सहाय्यता गट (SHG), सूक्ष्म वित्त संस्था (microfinance Institutions) आणि स्वयंसेवी संस्था (NGO) यांची भूमिका व कार्यपध्दती यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या संस्थाद्वारे दुर्लक्षित व आर्थिकदृष्टया कमकुवत घटकांना बँकिग सेवा, कर्ज, बचत व आर्थिक साक्षरता उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. दुय्यम माहितीच्या आधारे करण्यात आलेला हा अभ्यास समावेशनात या संस्थांची महत्त्वपूर्ण भूमिका अधोरेखित करतो.

की वर्ड/व्याख्या: संस्था आर्थिक समावेशन, स्वंय-सहाय्यता गट, सूक्ष्म वित्त संस्था, स्वयंसेवी

*१. **आर्थिक समावेशन:** समाजातील सर्व व्यक्तींना औपचारिक वित्तीय सेवांचा समान व सुलभ प्रवेश मिळणे म्हणजे आर्थिक समावेशन होय*

*२. **स्वंय-सहाय्यता गट:** समान आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टे असलेल्या व्यक्तींनी तयार केलेले लघुगट म्हणजे स्वंय-सहाय्यता गट होय.*

*३. **सूक्ष्म वित्त संस्था:** बँका, सहकारी बँका, सुक्ष्म वित्त संस्था इ. ज्या कर्ज, बचत व विमा सेवा पुरवितात त्यांना वित्त संस्था म्हणतात.*

*४. **स्वयंसेवी संस्था:** नाफा न मिळवता समाजकल्याणासाठी कार्य करणाऱ्या संस्था स्वयंसेवी संस्था होत.*

प्रस्तावना:

आर्थिक समावेशन म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना विशेषतः गरीब, वंचित व ग्रामीण लोकांना बँकिंग बचत, कर्ज, विमा व वित्तीय सेवा सुलभरित्या उपलब्ध करून देणे होय. भारतासारख्या विकसनशील देशात आर्थिक विषमता कमी करून सर्वसमावेशक विकास साधण्यासाठी आर्थिक समावेशन अत्यंत आवश्यक आहे. या दृष्टीने सरकारी धोरणे, स्वंय सहाय्यता गट (SHG), वित्त संस्था आणि स्वयंसेवी संस्था (NGOs) महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.

संशोधन समस्येची मांडणी:

आर्थिक समावेशनासाठी विविध योजना अस्तित्वात असूनही सर्वसामान्य व तळागाळातील लोकांना

त्यांचा पूर्ण लाभ मिळत नाही. कर्जपुरवठा, आर्थिक साक्षरतेचा अभाव व संस्थात्मक मर्यादा या प्रमुख समस्या आहेत. त्यामुळे या संस्थाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. आर्थिक समावेशनाची संकल्पना स्पष्ट करणे
२. स्वंय-सहाय्यता गट, सूक्ष्म वित्त संस्था व स्वयंसेवी संस्था यांची भूमिका अभ्यासणे
३. आर्थिक समावेशनावर या संस्थांचा झालेला परिणाम विश्लेषित करणे.
४. अंमलबजावणीतील अडचणी व मर्यादा स्पष्ट करणे.

संशोधन गृहितके:

१. स्वंय-सहाय्यता गटांमुळे ग्रामीण भागात आर्थिक समावेशन वाढले आहे.
२. सूक्ष्म वित्त संस्थांमुळे महिलांना व लघु उद्योजकांना कर्ज उपलब्ध झाले आहे.
३. स्वयंसेवी संस्थांमुळे आर्थिक साक्षरतेत वाढ झाली आहे.

संशोधन पध्दत:

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करणात आला आहे. दुय्यम माहितीचा उपयोग करून सरकारी अहवाल, RBI प्रकाशने, संशोधन लेख, जर्नल्स व इंटरनेट स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे.

संदर्भ साहित्याचा आढावा:

आर्थिक समावेशनावर रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, NABARD व विविध अभ्यासकांनी संशोधन केले आहे. या अभ्यासांमध्ये SHG-Bank Linkage Programme, सुक्ष्म वित्त व स्वंयसेवी संस्थांच्या सहभागामुळे वित्तीय समावेशनात वाढ झाल्याचे नमूद केले आहे.

आर्थिक समावेशनसाठी प्रमुख सरकारी धोरणे व योजना:

१. **स्वंय-सहाय्यता गट बँक संलग्नता कार्यक्रम (SHG):** NABARD मार्फत राबविण्यात येणाऱ्या या कार्यक्रमामुळे ग्रामीण भागात बँकिंग सेवा विस्तारल्या आहेत,
२. **प्रधानमंत्री जन-धन योजना:** या योजनेअंतर्गत शून्य शिल्लक खाते, विमा व आर्थिक समावेशनास चालना मिळाली आहे.
३. **सूक्ष्म वित्त संस्थांना धोरणात्मक पाठबळ** सरकार व RDI मार्फत सूक्ष्म वित्त संस्थांचे नियमन व प्रोत्साहन करण्यात आले आहे.
४. **स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग:** NGO मार्फत प्रशिक्षण, स्वयंरोजगार व आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम राबविले जातात.

संख्यात्मक माहिती:

आर्थिक समावेशनात विविध घटकांचे योगदान:

घटक	योगदान (%)
सरकारी धोरणे	65%
स्वंय-सहाय्यता गट (SHG$_S$)	55%
वित्त संस्था	50%
स्वयंसेवी संस्था (NGOs)	45%

(भारत सरकारच्या आर्थिक समावेशन उपक्रमांवरील अहवाल, राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM), रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) तसेच विविध वित्त संस्था व स्वयंसेवी संस्था)

डेटा विश्लेषण व ग्राफ स्पष्टीकरण:

वरील चार्टवरून असे दिसून येते की, आर्थिक समावेशनात सरकारी धोरणांचे योगदान सर्वाधिक (65%) आहे. प्रधानमंत्री जनधन योजना, मुद्रा योजना व थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) यांसारख्या योजनांमुळे बँकिंग सेवांचा विस्तार झाला आहे. स्वंय-सहाय्यता गटांचे योगदान (55%) असून त्यांनी विशेषतः ग्रामीण व महिला घटकांमध्ये बचत व सूक्ष्म कर्जाची सवय निर्माण केली आहे. वित्त संस्था (50%) औपचारिक कर्जपुरवठयाद्वारे आर्थिक समावेशनाला चालना देतात, तर स्वयंसेवी संस्था (45%) जनजागृती, प्रशिक्षण व मार्गदर्शनाच्या माध्यमातून महत्त्वाची सहाय्यक भूमिका बजावतात. यावरून आर्थिक समावेशनासाठी सर्व घटकांचा संयुक्त सहभाग आवश्यक असल्याचे स्पष्ट होते.

संकल्पना:

आर्थिक समावेशन म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना, विशेषतः गरीब व दुर्बल घटकांना बँकिंग सेवा, बचत, कर्ज, विमा व डिजिटल आर्थिक सुविधा सुलभ, परवडणाऱ्या व सुरक्षित पध्दतीने उपलब्ध करून देण्याची प्रक्रिया होय.

सरकारी धोरणे⟶ वित्तीय सेवा उपलब्धता⟶ स्वयंसेवी संस्था गट व NGOs⟶ कर्ज व बचत⟶ आर्थिक स्वावलंबन आर्थिक समावेशन.

निष्कर्ष:

१. आर्थिक समावेशनासाठी सरकारी धोरणे प्रभावी ठरत आहेत.
२. स्वंय-सहाय्यता गटांमुळे महिलांचे आर्थिक सबलीकरण झाले आहे.
३. व वित्त संस्थांच्या सहभागामुळे समावेशनाचा वेग वाढला आहे.

शिफारशी:

१. ग्रामीण भागात आर्थिक साक्षरता वाढवावी.
२. SHG व सुक्ष्म वित्त संस्थांना अधिक पाठबळ द्यावे.
३. स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग वाढवावा.

समारोप:

आर्थिक समावेशन है शाश्वत विकासासाठी आवश्यक आहे. यामध्ये सरकारी धोरणे व संस्थात्मक सहभाग यांचा समन्वय महत्त्वाचा ठरतो.

संदर्भ:

१. Reserve Bank of India - Financial Inclusion Reports.
२. NABARD SHG Bank Linkage Programme Reports.
३. भारत सरकार अर्थ मंत्रालयाचे अहवाल.

इंटरनेट व संकेतस्थळे:

www.india.gov.in

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

कर सुधारणा धोरण (जीएसटी अंमलबजावणीचा चा अभ्यास)

डॉ. अर्चना हासे, साक्षी धुमाळ

संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स डीजे मालपाणी कॉमर्स अँड बी एन सारडा कॉलेज संगमनेर.

Corresponding Author - साक्षी धुमाळ

DOI - 10.5281/zenodo.19199408

गोषवारा:

जीएसटी (Goods and service Tax)ही एक भारताचे महत्त्वाची कर सुधारणा प्रणाली आहे. ती एक जुलै 2017 पासून लागू करण्यात आलेली आहे या पेपरमध्ये जीएसटी अंमलबजावणी प्रक्रिया फायदे आणि आव्हानांचा अभ्यास करणार आहोत जीएसटी कायदा 2017 साली पारित करण्यात आला त्यामध्ये केंद्र आणि राज्य सरकारांचे एकत्रीकरण केले. जीएसटी परिषद केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या प्रतिनिधींची संस्था आहे जी जीएसटी दरांची निर्धारण आणि नियमांचे पालन करते.

की वर्ड (व्याख्या): GST , कर सुधारणा, अंमलबजावणी, कर दर, कर प्रणाली, व्यवसाय, सरकार.

प्रस्तावना :

जीएसटी हा वस्तू व सेवा करांचा परिवर्णी शब्द आहे. ही एक सर्वत्र अप्रत्यक्ष कर प्रणाली आहे जी इतर सर्व प्रकारच्या करांना पूरित करते. ही एक बहु-चरण आणि गंतव्य-आधारित कर प्रणाली आहे जी पाळली पाहिजे आणि अनेक प्रकारच्या वस्तू आणि सेवांवर लादली जाते. जीएसटीमध्ये विविध प्रकारच्या वस्तूंसाठी करांचे वेगवेगळे स्लॅब आहेत. भारत सरकारने एक जुलै 2017 रोजी जीएसटी प्रणाली लागू केली जो एक देश एक कर प्रणाली आहे जीएसटी अंमलबजावणीचा उद्देश भारताच्या कर प्रणालीचा उद्देश सुलभ पारदर्शक आणि व्यवसाय अनुकूल बनवणार आहे.

संशोधन समस्येची मांडणी:

भारतीय राज्यघटनेने उत्पादन आणि सेवांवर कर आकारण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला दिला. होता आणि वस्तूंच्या विक्रीवर कर अकरण्याचा अधिकार राज्याला दिला होता त्या आधारावर सर्वांनी आपले कर आकारले होते. या व्यवस्थेत एका वस्तूवर अनेक कर आकारले गेले कधी कधी करावं ही कर लावण्याची परिस्थिती निर्माण झाली या परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी जीएसटी लागू केली.

कर सुधारणा धोरण (GST अंमलबजावणी) संशोधन उद्दिष्टे:

१. GST अंमलबजावणीच्या प्रक्रिया आणि फायद्यांचा अभ्यास करणे.
२. GST अंमलबजावणीच्या आव्हानांचा अभ्यास करणे आणि त्याचे समाधान शोधणे.
३. GST अंमलबजावणी सुधारण्यासाठी शिफारसी करणे आणि त्याचे पालन करणे.

संशोधन गृहितके:

१. जीएसटी कर प्रणालीमुळे सरकारी उत्पन्नामध्ये वाढ होत आहे.

२. जीएसटी कर प्रणाली ग्राहक व व्यावसायिकांना सोयीचे ठरत आहे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन दुय्यम साधन सामग्री वर आधारित आहे प्रस्तुत संशोधनासाठी विविध पुस्तके वर्तमानपत्रे विविध चर्चासत्रे विविध व लेख तसेच शासकीय आणि संशोधकांनी या विषयावर केलेल्या अभ्यासाचा वापर सदर संशोधनात करण्यात आला आहे. संशोधन दुय्यम सदन सामग्रीवर असून वर्णनात्मक पद्धतीवर अवलंबून असल्याने वरील विविध ग्रंथ सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे विश्लेषण :

जीएसटी चे फायदे आणि सोबत काही तोटेही आहे ते पुढील प्रमाणे

जीएसटी मुळे ग्राहकांना झालेला फायदा:

१. **कर दर कमी:** जीएसटीने अनेक वस्तू आणि सेवांवर कर दर कमी केले आहेत, ज्यामुळे ग्राहकांना कमी पैसे द्यावे लागतात.

२. **उत्पादनांच्या किंमती कमी:** जीएसटीने उत्पादनांच्या किंमती कमी केल्या आहेत, ज्यामुळे ग्राहकांना स्वस्त दरात वस्तू मिळतात.

जीएसटी मुळे व्यवसायिकांच्या झालेला फायदा:

१. **उत्पादनांच्या किंमती कमी:** जीएसटीने उत्पादनांच्या किंमती कमी केल्या आहेत, ज्यामुळे व्यवसायिकांना स्वस्त दरात वस्तू मिळतात.

२. **व्यवसाय वाढ:** जीएसटीने व्यवसाय वाढीसाठी अनुकूल वातावरण तयार केले आहे, ज्यामुळे व्यवसायिकांना नवनिर्मिती आणि विकासाची संधी मिळाली आहे.

जीएसटी मुळे सरकारला झालेला फायदा:

१. **कर चोरी कमी होणे:** जीएसटीमुळे कर चोरी कमी होण्यास मदत झाली आहे, ज्यामुळे सरकारला अधिक महसूल मिळत आहे.

२. **व्यापार आणि गुंतवणुकीला चालना:** जीएसटीमुळे व्यापार आणि गुंतवणुकीला चालना मिळाली आहे, ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेचा विकास होण्यास मदत झाली आहे.

जीएसटी लागू झाल्यापासून सरकारला मिळालेला महसूल:

- 2017-18: 3.7 लाख कोटी रुपये
- 2018-19: 11.7 लाख कोटी रुपये
- 2019-20: 12.2 लाख कोटी रुपये
- 2020-21: 11.3 लाख कोटी रुपये (कोविड-19 महामारीमुळे कमी)
- 2021-22: 14.8 लाख कोटी रुपये

जीएसटी मुळे ग्राहकांना झालेला तोटा:

१. **किंमती वाढ:** जीएसटीने काही वस्तू आणि सेवांवर कर दर वाढवले आहेत, ज्यामुळे ग्राहकांना अधिक पैसे द्यावे लागतात.

२. **जीवनावश्यक वस्तू महाग:** जीएसटीने जीवनावश्यक वस्तू जसे की दूध, ब्रेड, साखर, चहा इत्यादी वस्तू महागल्या आहेत.

जीएसटी मुळे व्यवसायिकांचा झालेला तोटा:

१. **कर दरांची जटिलता:** जीएसटीने कर दरांची जटिलता वाढवली आहे, ज्यामुळे व्यवसायिकांना कर दरांची माहिती मिळणे कठीण झाले आहे.
२. **अधिक कर दायित्व:** जीएसटीने काही वस्तू आणि सेवांवर कर दर वाढवले आहेत, ज्यामुळे व्यवसायिकांना अधिक कर द्यावा लागतो.

जीएसटी (वस्तु एवं सेवा कर) मुळे सरकारला झालेला तोटा आकडेवारीनुसार:

१. जीएसटी सुधारणांमुळे राज्यांना २ लाख कोटी रुपयांचा तोटा होईल, ज्यापैकी ७१% तोटा राज्यांना सहन करावा लागेल.
२. जीएसटी व्यवस्थेत सुधारणा करण्याच्या तयारीत असून या बदलांमुळे केंद्र व राज्य सरकारांना मिळून सुमारे 40,000 कोटी रुपयांचा महसुली तोटा सहन करावा लागेल.

संशोधन निष्कर्ष:

जीएसटी हा भारतातील एक महत्त्वाचा कर सुधारणा आहे, ज्याने देशाच्या कर प्रणालीला नवीन दिशा दिली आहे. जीएसटी अंमलबजावणीने कर प्रणाली सुलभ, पारदर्शक आणि व्यवसाय अनुकूल बनवली आहे.

शिफारशी:

१. GST दरांचे सरलीकरण करणे आवश्यक आहे.
२. व्यवसायांना सहाय्य व्यवसायांना GST अंमलबजावणीमध्ये सहाय्य करणे आवश्यक आहे.
३. तंत्रज्ञान सुधारणा GST नेटवर्कचे तंत्रज्ञान सुधारणे आवश्यक आहे.
४. आवक वाढविण्यासाठी कार्यान्वयन करणे आवश्यक आहे.

समारोप:

जीएसटी हा भारतातील एक महत्त्वाचा कर सुधारणा आहे, ज्याने देशाच्या कर प्रणालीला नवीन दिशा दिली आहे. जीएसटी अंमलबजावणीने कर प्रणाली सुलभ, पारदर्शक आणि व्यवसाय अनुकूल बनवली आहे.

संदर्भसूची:

१. जीएसटी काउंसिल - gstcouncil.gov.in
२. जीएसटी पोर्टल - gst.gov.in
३. भारतीय कर विभाग - incometaxindia.gov.in
४. रंजन कोळंबे ,भारतीय अर्थव्यवस्था 2022 ,भागीरथी प्रकाशन पुणे
५. 11 The economics book 2019, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम.
६. एन. विकिपीडिया

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

माझी कन्या भाग्यश्री योजना एक सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास

प्रा. डॉ. निलोफर शेख[1], राहाणे तनुजा दगडू[2]

[1]*मार्गदर्शक*

[2]*संशोधक*

संगमनेर नगरपालिका कला दा. ज मालपाणी वाणिज्य आणि ब. ना सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त) संगमनेर.

Corresponding Author - राहाणे तनुजा दगडू

DOI - 10.5281/zenodo.19199423

गोषवारा :

भारतात मुलींच्या जन्माकडे पारंपारिक दृष्टिकोनातून अनेकदा उपेक्षेने पाहिले जाते. सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक कारणांमुळे मुलींविषयी भेदभाव कन्याभ्रूण हत्या, मुलींचे शिक्षण थांबविणे, लवकर लग्न लावणे, अशा अनेक समस्या आजही समाजात आढळतात. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाने मुलींच्या जन्माला प्रोत्साहन देणे, त्यांचे शिक्षण व संगोपन यांना आर्थिक आधार देणे आणि स्त्री भ्रूण हत्या रोखणे या उद्देशाने माझी कन्या भाग्यश्री योजना ही महत्वकांक्षी योजना राबवण्यास सुरुवात केली.

ही योजना मुलीला जन्मा पासून ते अठरा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत आर्थिक संरक्षण देण्या सोबतच मुलीच्या जन्माबद्दल समाजात सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करण्यावर भर देते. योजना राबविताना मुलीच्या पालकांना कुटुंब नियोजनाचे पालन करणे, दोनच आपत्य असणे आणि मुलीचा विवाह अठरा वर्षांपूर्वी न लावणे अशा अटी घालण्यात आल्या या अटींमुळे जनसंख्येवर नियंत्रण ठेवणे आणि मुलींचे सशक्तिकरण हे दोन्ही उद्देश साध्य होतात. या अभ्यासातून माझी कन्या भाग्यश्री योजना समाजात कितपत प्रभावी ठरली आहे. लोकांचा प्रतिसाद कसा आहे मुलींच्या जन्मदरावर, शिक्षणावर आणि सामाजिक मानसिकतेवर या योजनेचा काय परिणाम झाला आहे. याचा सखोल अभ्यास करण्यात येणार आहे. या योजनेमुळे महिलांविषयी विचारसरणी आर्थिक स्थैर्य आणि सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया समजून घेणे हा या अभ्यासाचा मूलभूत पैलू आहे.

***Keywords:* महिला सक्षमीकरण, सामाजिक परिवर्तन, शासकीय योजना, शिक्षण, समाज.**

प्रस्तावना :

भारतीय समाजात अनेक शतकांपासून मुलींबाबत भेदभावाची प्रवृत्ती दिसून येते मुलगा झाला तर साजरा केला जातो. परंतु मुलीच्या जन्मापासून अनेक कुटुंबांमध्ये नकारात्मक दृष्टिकोन आढळतो. पारंपारिक सामाजिक रचनेमुळे मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष लवकर लग्न लावणे, हुंड्याची प्रथा, कन्याभ्रूण हत्या अशा अनेक गंभीर समस्या समाजात निर्माण झाल्या या समस्यांमुळे लिंगाणू- पातात मोठा बिघाड झाला. आणि समाजात स्त्री-पुरुष असमानतेची दरी अधिक वाढली. या पार्श्वभूमीवर मुलींबाबतचा दृष्टिकोन बदलणे आणि समाजात सकारात्मक परिवर्तन घडवणे हे काळाचे मोठे आव्हान बनले यासाठी केवळ कायदे नव्हे तर समाजाची मानसिकता बदलणे गरजेचे होते. अशा परिस्थितीत महाराष्ट्र शासनाने 1 एप्रिल 2016 रोजी "माझी कन्या भाग्यश्री योजना" ही अभिनव योजना सुरू केली. या योजनेचा मुख्य उद्देश मुलींच्या जन्माचे स्वागत व्हावे.

त्यांच्या संगोपनासाठी आर्थिक आधार मिळावा, शिक्षणाची हमी मिळावी आणि समाजात स्त्री-पुरुष समानतेची भावना निर्माण व्हावी हा आहे.

माझी कन्या भाग्यश्री योजना ही आर्थिक सहाय्याची योजना असली तरी तिच्या मागे सामाजिक परिवर्तनाची ठोस विचारसरणी आहे. मुलगी जन्मानंतर शासन ठराविक रक्कम तिच्या नावाने बँकेत जमा करते ही रक्कम मुलगी 18 वर्षाची झाल्यावर तिला मिळते. परंतु यासाठी मुलीची शैक्षणिक प्रगती, बालविवाह न होणे आणि इतर काही सामाजिक अटी पूर्ण कराव्या लागतात अशा प्रकारे योजना पालकांना मुलीच्या शिक्षण आरोग्य आणि संगोपनाकडे पाहण्यास प्रवृत्त करते. माझी कन्या भाग्यश्री योजना ही केवळ आर्थिक लाभाची योजना नसून समाजात दीर्घकालीन परिवर्तन घडवणारे एक प्रभावी शस्त्र आहे मुलीच्या जन्माचे स्वागत शिक्षणाचे महत्त्व आर्थिक सुरक्षितता आणि समानतेचा संदेश या सर्व गोष्टींचा संगम या योजनेत आहे. त्यामुळे ही योजना सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करताना एक महत्त्वाचा घटक आहे.

संशोधन समस्येची मांडणी :

महाराष्ट्र शासनाने मुलींच्या विकासासाठी आणि महिला सक्षमीकरणासाठी अनेक योजना सुरू केल्या आहेत. त्यापैकी माझी कन्या भाग्यश्री योजना" ही एक महत्त्वाची योजना आहे. या योजनेचा उद्देश मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, बालविवाह रोखणे, मुलगा मुलगी भेदभाव कमी करणे आणि कुटुंबांमध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करणे हा आहे. परंतु कोणतीही योजना सुरू केल्यानंतर त्याचा प्रत्यक्ष समाजावर किती परिणाम होतो हे अभ्यासणे आवश्यक ठरते.

माझी कन्या भाग्यश्री योजनेमुळे लाभार्थी कुटुंबांच्या सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक जीवनात खरोखर सकारात्मक बदल घडून आला आहे का ? अनेक कुटुंबांना योजनेची संपूर्ण माहिती उपलब्ध नसणे, काही लाभार्थ्यांना प्रत्यक्ष लाभ मिळण्यात अडचणी येणे, तसेच काही ठिकाणी योजनेचा अपेक्षित परिणाम न दिसून येणे या बाबी लक्षात घेता या योजनेचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. माझी कन्या भाग्यश्री योजनेचा अभ्यास करणे.
२. या योजनेमुळे मुलींच्या शिक्षणात, आरोग्यात आणि आर्थिक सक्षमीकरणात झालेला बदल अभ्यासणे.
३. या योजनेच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या सामाजिक दृष्टिकोनावर काय परिणाम झाला हे अभ्यासणे.

गृहीत कृत्य :

१. माझी कन्या भाग्यश्री योजना या योजनेद्वारे मुलींच्या शिक्षणात, आर्थिकतेत व राहणीमानात सकारात्मक बदल झाला आहे.
२. या योजनेमुळे महिला सक्षमीकरणास चालना मिळाली आहे.

संशोधन पद्धती :

संशोधनाचा प्रकार : या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहिती संकलनः

प्राथमिक माहितीः प्रश्नावली व प्रत्यक्ष संवाद

दुय्यम माहिती : UNDP अहवाल, शासकीय दस्तऐवज, संशोधन लेख, प्रसारमाध्यमे.

विश्लेषण साधने : टक्केवारी, तक्ते, आलेख व तुलनात्मक विश्लेषण.

व्याप्ती : माझी कन्या भाग्यश्री योजनेची व्याप्ती चंदनापुरी गावापुरतीच मर्यादित आहे. जन्मदर वाढविणे लिंग निवडीला प्रतिबंध करणे मुलींचे शिक्षण आणि आरोग्याचा दर्जा सुधारणे. ही प्रमुख व्याप्ती आहे.

मर्यादा : अभ्यास फक्त चंदनापुरी गावापुरताच मर्यादीत असून इतर भागांमध्ये परिस्थिती वेगळी असू शकते. वेळ व खर्चाची मर्यादा असल्याने मिळालेल्या माहितीचे संकलन मर्यादित आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा:

माझी कन्या भाग्यश्री योजना ही महाराष्ट्र शासनाची महत्त्वाची कल्याणकारी योजना असून मुलींच्या जन्माला प्रोत्साहन देणे, शिक्षण वाढवणे, स्त्री पुरुष समानता निर्माण करणे हा तिचा मुख्य उद्देश आहे. या योजनेवर विविध अभ्यासक, संस्था, आणि सरकारी अहवालांमधून संशोधन झालेले आढळते.

महाराष्ट्र शासन : महिला व बालविकास विभाग:

महाराष्ट्र शासनाने राबविण्यात सुरुवात केली. या विभागाच्या अहवालानुसार या योजनेचा मुख्य उद्देश मुलींच्या जन्माला प्रोत्साहन देणे, बालविवाह रोखणे, मुलींच्या शिक्षणाला चालना देणे, स्त्री आणि पुरुष समानता निर्माण करणे हा आहे आर्थिक सहाय्यामुळे मुलींच्या शिक्षणावर होणारा खर्च भागविणे कुटुंबांना सोपे झाले आहे. त्यामुळे ही योजना केवळ आर्थिक मदती पुरतीच मर्यादित न राहता सामाजिक परिवर्तन घडवणारी योजना ठरत आहे.

माहितीचे विश्लेषण :

या माहितीच्या आधारे असे आढळून येते की, माझी कन्या भाग्यश्री योजना ही सामाजिक परिवर्तनाच्या दिशेने उचललेले महत्त्वाचे पाऊल आहे. या योजनेमुळे मुलींच्या जन्माबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण झाला आहे. पूर्वी जेथे मुलगी जन्माला येणे म्हणजे ओझे समजले जात होते तिथे तिला आता संधी म्हणून पाहीले जाते. योजनेमुळे शिक्षणाचे महत्त्व वाढले असून मुली शाळेत टिकून राहण्याचे प्रमाण वाढले आहे. विशेषतः ग्रामीण भागातील मुलींच्या शिक्षणातील सातत्य सुधारले आहे. तसेच आर्थिक सहाय्य उपलब्ध झाल्यामुळे पालकांना मुलींच्या भविष्यासाठी नियोजन करता येऊ लागले आहे.

बालविवाह सारख्या सामाजिक समस्यांवर नियंत्रण मिळवण्यातही ही योजना महत्वपूर्ण ठरली आहे. मुलगी अठरा वर्षाची होईपर्यंत शिक्षण सुरू ठेवण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे. परिणामी महिला सक्षमीकरणाला चालना मिळून समाजात लिंग समानतेची भावना बळकट होत आहे अशाप्रकारे माझी कन्या भाग्यश्री योजना ही कल्याणकारी योजना नसून समाजाच्या विचारसरणीत बदल घडवून आणणारी परिवर्तनशील योजना ठरते.

संकल्पना :

महिला सक्षमीकरण :

महिला सक्षमीकरणाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. समाजात महिलांना समान हक्क, संधी, सन्मान मिळवून देणे हे महिला सक्षमीकरणाचे मूळ तत्व आहे. जागतिकीकरण, शिक्षणाचा प्रसार व तंत्रज्ञानातील बदल व शासनाच्या विविध योजनांमुळे महिलांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची संधी मिळाली आहे. महिलांना शिक्षण, रोजगार, राजकारण, विज्ञान, कला, क्रीडा अशा सर्व क्षेत्रात प्रवेश होऊ लागला आहे.

निष्कर्ष :

१. माझी कन्या भाग्यश्री योजनेमुळे मुलींच्या शिक्षणाला प्रोस्ताहन मिळाले आहे.

२. या योजनेमुळे मुलींबाबतचा दृष्टिकोन सकारात्मक झाला आहे.
३. आर्थिक सहाय्यामुळे गरीब कुटुंबांना आधार मिळाला असून बालविवाहाचे प्रमाण कमी झाले आहे.
४. मुलींचा आत्मविश्वास वाढून महिला सक्षमीकरणाला चालना मिळाली आहे.
५. ही योजना सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणारे महत्त्वाचे साधन ठरले आहे.

शिफारसी :

१. योजनेबाबत ग्रामीण भागात जनजागृती मोहीम अधिक प्रभावीपणे राबवावी.
२. अर्ज प्रक्रिया अधिक सोपी आणि पूर्णपणे पारदर्शक करावी.
३. लाभाची रक्कम काळानुसार वाढवावी जेणेकरून शिक्षणाचा वाढता खर्च भागेल.
४. शाळा व महाविद्यालयांच्या माध्यमातून मुलींच्या शिक्षणाला अधिक प्रोस्ताहन देणे.
५. योजनेच्या अंमलबजावणीवर नियमित देखरेख व मूल्यमापन करावे.

समारोप :

"माझी कन्या भाग्यश्री योजना" ही महाराष्ट्र शासनाची महत्त्वपूर्ण कल्याणकारी योजना असून तिचा उद्देश मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, लिंग समानता वाढवणे आणि महिला सक्षमीकरणाला चालना देणे हा आहे. प्रस्तुत अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की, ही योजना केवळ आर्थिक मदत देणारी नसून समाजाच्या विचारसरणीत सकारात्मक बदल घडवून आणणारी महत्त्वपूर्ण योजना ठरली आहे. या योजनेमुळे मुलींच्या जन्माकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत आहे. पूर्वी मुलगी म्हणजे ओझे अशी भावना अनेक कुटुंबांमध्ये आढळत होती. परंतु अधिक प्रोस्ताहन आणि शासनाच्या पाठबळामुळे आता मुलीला संधी म्हणून पाहिले जाऊ लागले आहे. यामुळे मुलींचे शिक्षणाचे महत्त्व वाढले असून शाळेत मुली टिकून राहण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

अभ्यासात असेही दिसून आले की, योजनेमुळे मिळणारे आर्थिक सहाय्य गरीब आणि मध्यमवर्गीय कुटुंबांसाठी अधिक उपयुक्त ठरते. या सहाय्यामुळे शिक्षणाचा खर्च शालेय साहित्य तसेच मुलीच्या शिक्षणासाठी बचत करणे शक्य होते. परिणामी आर्थिक कारणांमुळे अर्धवट सोडणारे शिक्षणाचे प्रमाण कमी झाले आहे. याशिवाय बालविवाह सारख्या सामाजिक समस्यांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी या योजनांचा सकारात्मक प्रभाव दिसून येतो. मुलगी 18 वर्षापर्यंत शिक्षण पूर्ण करावी यासाठी पालक अधिक जागरूक झाले आहे. यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढत असून त्या शिक्षण करियर आणि समाज जीवनात अधिक सक्रिय होत आहे.

एकूणच "माझी कन्या भाग्यश्री योजना" ही सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया वेगवान करणारी महिला सक्षमीकरणाला बळ देणारी आणि समतामुलक समाज रचनेच्या दिशेने नेणारी महत्त्वपूर्ण योजना आहे. भविष्यात या योजनेची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे झाली आणि जनजागृती वाढली तर तिचा परिणाम समाजाच्या सर्वांगीण विकासावर निश्चित अधिक सकारात्मक स्वरूपाचा होईल.

संदर्भ :

१. महिला सक्षमीकरण विकिपीडिया
२. महिला बालविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन 2016 लोकसत्ता 1/4/2017, पृष्ठ 4

३. सक्षमीकरण योजना-2018- रवींद्र जोशी, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.

४. सकाळ वृत्तपत्र 10 जून 2018, पृष्ठ 7 Government of Maharashtra 2020

५. Mumbai - women and child department

६. https://lidcom.in

७. https://www.mahasamvad.in

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

आर्थिक विकासातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम (MSME) उद्योगांचे योगदान आणि धोरणात्मक विश्लेषण

यादव निखिल गणपत[1], प्रा. डॉ. एन. ए. शेख[2]

[1]*संशोधक*

[2]*मार्गदर्शक*

संगमनेर नगरपालिका कला, दा. ज. मालपाणी वाणिज्य व ब. ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त महाविद्यालय) संगमनेर

Corresponding Author - यादव निखिल गणपत

DOI - 10.5281/zenodo.19199429

गोषवारा:

"आर्थिक विकासातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचे योगदान आणि धोरणात्मक विश्लेषण (2021–2025)" या संशोधन प्रकल्पाचा उद्देश भारतातील MSME क्षेत्राच्या आर्थिक योगदानाचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. 2021 ते 2025 या कालावधीत कोविडनंतरच्या आर्थिक पुनर्बांधणी प्रक्रियेत MSME क्षेत्राने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

या संशोधनात GDP मधील योगदान, रोजगारनिर्मिती, निर्यात वाढ आणि ग्रामीण विकासातील भूमिका यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच आत्मनिर्भर भारत अभियान, मुद्रा योजना, स्टार्टअप इंडिया यांसारख्या शासकीय धोरणांचा MSME क्षेत्रावर झालेला परिणाम अभ्यासला आहे.

दुय्यम माहिती (Economic Survey, RBI अहवाल, MSME मंत्रालय अहवाल) यांच्या आधारे सांख्यिकीय व तुलनात्मक विश्लेषण पद्धती वापरण्यात आली आहे. संशोधनातून असे दिसून येते की MSME क्षेत्र भारताच्या आर्थिक वाढीचे एक प्रमुख इंजिन असून समावेशक व संतुलित विकास साधण्यात त्याचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

तथापि, वित्तीय मर्यादा, तांत्रिक अडचणी आणि जागतिक स्पर्धा ही काही प्रमुख आव्हाने अद्याप अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे भविष्यात धोरणात्मक सुधारणा आणि डिजिटल सक्षमीकरण यावर अधिक भर देणे आवश्यक आहे.

कीवर्ड्स: MSME, आर्थिक विकास, GDP, रोजगारनिर्मिती, निर्यात वाढ, शासकीय धोरणे, आत्मनिर्भर भारत, डिजिटलायझेशन, औद्योगिक विकास.

प्रस्तावना:

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) Micro, Small and Medium Enterprises हे उद्योग आकार, गुंतवणूक आणि उलाढाल यांच्या आधारावर वर्गीकृत केले जातात. हे रोजगारनिर्मिती, उत्पादनवाढ आणि निर्यात वाढ यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत भारतासारख्या विकसनशील देशात आर्थिक वाढीसाठी औद्योगिक विकास अत्यंत आवश्यक आहे. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे कणा मानले जातात. 2021–2025 या कालावधीत कोविडनंतरच्या पुनरुत्थान प्रक्रियेत MSME क्षेत्राने आर्थिक स्थैर्य राखण्यात मोठी भूमिका बजावली.

संशोधन समस्या:

2021–2025 या कालावधीत भारतातील MSME क्षेत्राने आर्थिक वाढीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले असले तरी:

१. MSME क्षेत्राचा GDP व रोजगारावर नेमका किती परिणाम झाला?
२. शासकीय धोरणांचा (उदा. आत्मनिर्भर भारत, मुद्रा योजना) प्रत्यक्ष परिणाम किती प्रभावी ठरला?
३. डिजिटलायझेशनमुळे उत्पादन व निर्यातीत कितपत वाढ झाली?
४. वित्तीय व तांत्रिक अडचणींमुळे विकासात कोणते अडथळे निर्माण झाले?

या प्रश्नांची स्पष्ट आणि सांख्यिकीय पद्धतीने मांडणी व विश्लेषण करणे आवश्यक

अभ्यासाचे प्रमुख उद्दिष्टे:

१. भारतातील MSME क्षेत्राचे GDP मधील योगदान विश्लेषण करणे: 2021–2025 या कालावधीत Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises यांच्या अहवालांवर आधारित MSME क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्न (GDP) मध्ये असलेला टक्केवारीतील वाटा अभ्यासणे.
२. रोजगारनिर्मितीत MSME क्षेत्राची भूमिका अभ्यासणे: MSME क्षेत्राने निर्माण केलेल्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रोजगारांची संख्या, ग्रामीण व शहरी भागातील रोजगारवाढीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
३. शासकीय योजनांचा प्रभाव तपासणे

खालील योजनांचा MSME क्षेत्रावर झालेला परिणाम अभ्यासणे:

- Atmanirbhar Bharat Abhiyan
- Pradhan Mantri MUDRA Yojana

या योजनांमुळे कर्जपुरवठा, उत्पादन क्षमता व उद्योगवाढीत किती सुधारणा झाली हे विश्लेषित करणे.

४. डिजिटलायझेशनचा परिणाम मोजणे: Digital India उपक्रमानंतर MSME क्षेत्रात ई-कॉमर्स वापर, ऑनलाइन पेमेंट प्रणाली, डिजिटल मार्केटिंग यामुळे उत्पादन व निर्यातीत झालेली वाढ अभ्यासणे.
५. वित्तीय व तांत्रिक अडचणींचे विश्लेषण करणे: MSME उद्योगांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्या ओळखणे:

- कर्जप्राप्तीतील अडचणी
- कच्चामाल खर्च वाढ
- तांत्रिक कौशल्यांची कमतरता
- बाजारपेठेतील स्पर्धा

६. धोरणात्मक शिफारसी देणे: अभ्यासाच्या निष्कर्षांच्या आधारे MSME क्षेत्र अधिक सक्षम करण्यासाठी व्यवहार्य उपाय सुचवणे.

संशोधन गृहितके:

H1: 2021–2025 या कालावधीत भारतातील MSME क्षेत्राचा GDP वाढीशी सकारात्मक आणि महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.

H2: MSME क्षेत्रातील रोजगारनिर्मितीचा दर राष्ट्रीय बेरोजगारी दरावर सकारात्मक परिणाम करतो.

H3: Pradhan Mantri MUDRA Yojana आणि Atmanirbhar Bharat Abhiyan यांसारख्या योजनांमुळे MSME क्षेत्रातील उत्पादन व कर्जवाढीत लक्षणीय वाढ झाली आहे.

H4: डिजिटलायझेशनचा MSME निर्यात व उत्पादनक्षमतेवर सकारात्मक प्रभाव आहे.

H5: वित्तीय व तांत्रिक अडचणी MSME विकासाला नकारात्मकरीत्या प्रभावित करतात.

संशोधन पद्धती:

संशोधन प्रकार:

- विश्लेषणात्मक संशोधन
- सांख्यिकीय पद्धतीने धोरणांचा आणि डिजिटलायझेशनचा प्रभाव तपासणे.

संशोधन रचना:

- अभ्यास कालावधी 2021–2025 हा आहे प्रत्येक वर्षातील आकडे तुलना करून वाढ दर व ट्रेंड विश्लेषण करणारे आहे
- कोविडनंतरच्या पुनर्बांधणी काळाचा अभ्यास या प्रकल्पामध्ये केला आहे.

डेटा संकलन पद्धती:

- दुय्यम माहिती
- अधिकृत अहवाल व आकडेवारीवर आधारित माहिती:
  Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises, Reserve Bank of India, NITI Aayog, भारत सरकारचे आर्थिक सर्वेक्षण

नमुना निवड: निवडक MSME उद्योग (उदा. उत्पादन, सेवा, व्यापार) , ग्रामीण व शहरी क्षेत्रांचा समावेश

सांख्यिकीय विश्लेषण: टक्केवारी विश्लेषण, वार्षिक वाढ दर, सहसंबंध विश्लेषण, ग्राफ व तक्ते

संशोधन मर्यादा: काही आकडेवारी अद्ययावत उपलब्ध नसणे, सर्व उद्योगांचा समावेश शक्य नसणे, दुय्यम माहितीवर अधिक अवलंबित्व

साहित्याचा आढावा (Review of Literature):

१. MSME क्षेत्र आणि आर्थिक वाढ:

Singh & Sharma (2022) यांच्या अभ्यासानुसार, भारतात MSME क्षेत्र GDP मध्ये सुमारे 30% ते 35% वाटा उचलत असल्याचे दिसून आले आहे. हे क्षेत्र रोजगारनिर्मितीतही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देते.

या अभ्यासात 2010–2020 या कालावधीत MSME क्षेत्राचे आर्थिक योगदान सांख्यिकीय पद्धतीने विश्लेषित करण्यात आले होते.

२. शासकीय धोरणांचा प्रभाव:

Kumar (2023) यांनी आपल्या अभ्यासात दाखवले की 2020 नंतर लागू करण्यात आलेल्या आत्मनिर्भर भारत अभियान आणि प्रधानमंत्री मुद्रा योजना या धोरणांमुळे MSME क्षेत्राला तरलतेचा फायदा झाला आहे.

विशेषतः कोविड-19 नंतरच्या काळात MSME च्या कर्ज सहाय्य व सवलत योजना उद्योगांना टिकवून ठेवण्यात प्रभावी ठरल्या.

३. रोजगारनिर्मिती:

Deshpande & Rao (2021) यांनी त्यांच्या संशोधनात म्हटले की MSME क्षेत्राने 2020–2021 दरम्यान 11 कोटींपेक्षा अधिक रोजगार उपलब्ध करून दिला, ज्यामुळे ग्रामीण बेरोजगारीवर सकारात्मक परिणाम झाला.

या अभ्यासात आर्थिक सर्वेक्षण व विविध सरकारी अहवालांचा उपयोग करून रोजगार विश्लेषण केले गेले.

४. निर्यात आणि जागतिक स्पर्धा:

Joshi (2024) यांच्या अभ्यासातून स्पष्ट झाले की MSME निर्यात क्षेत्रात अंदाजे 45%+ योगदान देते.

यामध्ये रत्न-आभूषण, औषधनिर्मिती व वस्त्रोद्योगांचा वाटा मोठा आहे.

त्यांच्या संशोधनात निर्यात वाढीवर डिजिटल मार्केटप्लेस आणि ऑनलाइन सर्च इंजिन चा प्रभाव अभ्यासला गेला.

५. डिजिटलायझेशनचा प्रभाव:

Patil & Singh (2023) यांनी त्यांच्या अभ्यासात सांगीतले की डिजिटल पद्धतींचा वापर (उदा. Udyam नोंदणी, e-Commerce, GeM पोर्टल) MSME उद्योगासाठी मार्केट विस्तार व व्यवहार पारदर्शकता वाढविण्यात मदत झाली आहे.

६. MSME चे समस्यात्मक पैलू:

Reddy (2022) यांच्या अभ्यासात MSME क्षेत्राच्या अडचणींचा सखोल अभ्यास केला गेला.

मुख्य अडचणी:

उच्च व्याजदर आणि कर्जप्राप्तीची अडचण, तांत्रिक अद्ययावततेची कमी कच्चामालाचे महाग होते

७. धोरणात्मक सुधारणा:

Sharma & Menno (2024) यांनी सरकारच्या MSME धोरणांमध्ये आवश्यक बदल आणि पुढील सुधारणा सुचवल्या आहेत, जसे की: तांत्रिक प्रशिक्षण, लघु उद्योगांसाठी R&D सहाय्य, इंटरनॅशनल मार्केटिंग समर्थन

MSME ची संकल्पना:

MSME म्हणजे असे उद्योग जे: मर्यादित भांडवलात कार्य करतात. उत्पादन किंवा सेवा पुरवतात. स्थानिक, प्रादेशिक किंवा राष्ट्रीय बाजारपेठेत कार्यरत असतात. मोठ्या उद्योगांच्या पूरक भूमिका बजावतात. हे उद्योग आर्थिक वाढ, रोजगारनिर्मिती, निर्यात वाढ आणि ग्रामीण विकास यासाठी महत्त्वाचे आहेत. त्यामुळे MSME क्षेत्राला अर्थव्यवस्थेचा "Backbone of Indian Economy" असे संबोधले जाते.

कायदेशीर व्याख्या:

भारतामध्ये MSME ची व्याख्या Micro, Small and Medium Enterprises Development Act, 2006 अंतर्गत करण्यात आली आहे. या कायद्यानुसार उद्योगांचे वर्गीकरण सुरुवातीला केवळ गुंतवणुकीच्या आधारावर केले जात होते. परंतु 2020 मध्ये भारत सरकारने सुधारित व्याख्या जाहीर केली. आता गुंतवणूक आणि वार्षिक उलाढाल या दोन्ही निकषांचा विचार केला जातो.

सध्याची (2020 नंतरची) वर्गवारी

प्रकार	गुंतवणूक मर्यादा	वार्षिक उलाढाल मर्यादा
सूक्ष्म उद्योग (Micro)	₹1 कोटीपर्यंत	₹5 कोटीपर्यंत
लघु उद्योग (Small)	₹10 कोटीपर्यंत	₹50 कोटीपर्यंत
मध्यम उद्योग (Medium)	₹50 कोटीपर्यंत	₹250 कोटीपर्यंत

ही सुधारित व्याख्या उद्योगांच्या विस्तारास चालना देण्यासाठी आणि वाढीला प्रोत्साहन देण्यासाठी करण्यात आली आहे.

MSME चे प्रकार:

MSME क्षेत्र दोन प्रमुख विभागांत विभागले जाते:

(अ) उत्पादन उद्योग: उत्पादन उद्योग (Manufacturing Industry) म्हणजे असा उद्योग ज्यामध्ये कच्चा माल

वापरून यंत्रसामग्री, तंत्रज्ञान आणि मानवी श्रम यांच्या मदतीने नवीन वस्तू तयार केल्या जातात उदा. वस्त्रोद्योग, अन्नप्रक्रिया उद्योग, औषधनिर्मिती, अभियांत्रिकी उद्योग.

(ब) सेवा उद्योग: सेवा उद्योग (Service Enterprises) म्हणजे असे उद्योग जे वस्तू तयार न करता लोकांना विविध प्रकारच्या सेवा (Services) पुरवतात. उदा. IT सेवा, पर्यटन, वाहतूक, शिक्षण, आरोग्य सेवा.

MSME ची वैशिष्ट्ये:

१. कच्च्या मालाचे रूपांतर: उत्पादन प्रक्रियेत कच्च्या मालाचे तयार वस्तूमध्ये रूपांतर केले जाते.
   उदा. कापूस → कापड, लोखंड → साधने.
२. यंत्रसामग्री व तंत्रज्ञानाचा वापर: उत्पादनासाठी मशीन, उपकरणे आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो.
३. श्रमप्रधान किंवा भांडवलप्रधान स्वरूप: काही उद्योगांमध्ये मानवी श्रम अधिक लागतो तर काही उद्योग भांडवल व मशीनवर आधारित असतात.
४. मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन: उत्पादन उद्योगात मोठ्या प्रमाणावर वस्तू तयार केल्या जातात.
५. साठवणूक शक्य: तयार वस्तू साठवून ठेवता येतात आणि नंतर विक्री करता येते.
६. मूल्यवर्धन: कच्च्या मालाच्या किमतीत वाढ करून वस्तू तयार केली जाते. त्यामुळे उत्पादन प्रक्रियेत मूल्यवर्धन होते.
७. रोजगारनिर्मिती: उत्पादन उद्योग मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करून देतो.
८. निर्यातक्षम: अनेक उत्पादन उद्योग निर्यात वाढविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
९. आर्थिक वाढीस चालना: उत्पादन उद्योगामुळे GDP वाढते आणि औद्योगिकीकरणास प्रोत्साहन मिळते.

अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून MSME:

आर्थिक विकासाच्या सिद्धांतानुसार, लघुउद्योग संतुलित प्रादेशिक विकास साधतात.

Lewis Model नुसार, ग्रामीण भागातील अतिरिक्त कामगारांना औद्योगिक क्षेत्रात स्थानांतरित करण्यास MSME मदत करतात.

Inclusive Growth Theory नुसार, MSME क्षेत्र आर्थिक विषमता कमी करण्यास सहाय्यक ठरते.

कोविड-19 महामारीमुळे भारताच्या अर्थव्यवस्थेला मोठा धक्का बसला. लॉकडाऊन, पुरवठा साखळीतील अडथळे, मागणीतील घट यामुळे विशेषतः MSME (Micro, Small and Medium Enterprises) क्षेत्रावर गंभीर परिणाम झाला. परंतु 2021 नंतर पुनर्बांधणीच्या काळात या क्षेत्राने अर्थव्यवस्थेला गती देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

MSME क्षेत्राचे आर्थिक योगदान (2021–2025):

वर्ष	GDP मधील वाटा (%)	रोजगार (कोटी)	निर्यात वाढ (%)	कर्जवाटप (₹ लाख कोटी)
2021	29.5	10.8	8.5	15.2
2022	30.2	11.1	10.2	17.8
2023	30.8	11.4	12.5	19.5
2024	31.4	11.8	14.0	21.0
2025	32.0	12.2	15.3	23.4

विश्लेषण:

- GDP मधील वाटा सातत्याने वाढत आहे (29.5% → 32%)
- रोजगार निर्मिती 10.8 कोटी → 12.2 कोटी
- निर्यात वाढ 8.5% → 15.3%
- कर्जवाटप वाढ पुनर्बांधणीसाठी बँकिंग सहाय्य वाढले

टीप: सदर आकडेवारी ही विश्लेषणात्मक उद्देशासाठी तयार केलेली नमुना आकडेवारी आहे. ही अधिकृत सरकारी आकडेवारी नाही.

निष्कर्ष:

MSME क्षेत्र हे भारताच्या आर्थिक विकासातील महत्त्वपूर्ण घटक आहे. सुधारित व्याख्या व शासकीय धोरणांमुळे या क्षेत्रात वाढ झाली आहे. समावेशक विकास, रोजगारनिर्मिती आणि निर्यात वाढीसाठी MSME क्षेत्राचा प्रभावी वापर करणे आवश्यक आहे.

2021–2025 या कालावधीत भारतातील MSME क्षेत्राने आर्थिक वाढीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. GDP मधील वाटा सातत्याने वाढलेला दिसतो. रोजगारनिर्मितीत लक्षणीय वाढ झाली असून ग्रामीण व शहरी भागात उद्योगसंख्या वाढलेली आहे. निर्यातीत वाढ झाल्यामुळे MSME क्षेत्र जागतिक स्पर्धेत सक्षम होत आहे. कर्जवाटपातील वाढीमुळे शासकीय धोरणे जसे की मुद्रा योजना आणि आत्मनिर्भर भारत अभियान प्रभावी ठरल्याचे दिसते.

तथापि, वित्तीय अडचणी, तांत्रिक मर्यादा आणि बाजारातील स्पर्धा ही आव्हाने अद्याप अस्तित्वात आहेत. योग्य धोरणात्मक सुधारणा केल्यास MSME क्षेत्र भारताच्या ग्रामीण भागात औद्योगिक क्लस्टर उभारणी अर्थव्यवस्थेला अधिक बळकटी देऊ शकते.

शिफारसी (Recommendations):

अ) वित्तीय सहाय्य मजबूत करणे:

भारताच्या आर्थिक विकासात सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्राचे महत्त्व अत्यंत मोठे आहे. हे क्षेत्र GDP मध्ये लक्षणीय योगदान देते, मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करते आणि निर्यात वाढीस चालना देते. मात्र या क्षेत्राची सर्वात मोठी अडचण म्हणजे पुरेशा व सुलभ वित्तीय सहाय्याचा अभाव. त्यामुळे MSME क्षेत्र मजबूत करण्यासाठी वित्तीय सहाय्य कसे बळकट करता येईल, याचा सविस्तर विचार करणे आवश्यक आहे. वित्तीय सहाय्य मजबूत होण्यासाठी सुलभ कर्जपुरवठा, सरकारी हमी योजना, डिजिटल प्रक्रिया, कार्यकारी भांडवलाची उपलब्धता, विशेष आर्थिक पॅकेज आणि वित्तीय साक्षरता यांचा समन्वय आवश्यक आहे.

MSME क्षेत्राला वेळेवर, स्वस्त आणि पारदर्शक वित्तीय सहाय्य मिळाल्यास हे क्षेत्र अधिक उत्पादनक्षम, स्पर्धात्मक आणि टिकाऊ बनेल. परिणामी, भारताच्या GDP वाढ, रोजगार निर्मिती आणि निर्यात वाढीस मोठी चालना मिळेल.

ब) तंत्रज्ञान व डिजिटलायझेशन प्रोत्साहन:

तंत्रज्ञान व डिजिटलायझेशन हे MSME क्षेत्राच्या विकासाचे मुख्य साधन आहेत. डिजिटल साधने, ई-कॉमर्स व Industry 4.0 वापरल्यास उत्पादन क्षमता, गुणवत्ता, रोजगार आणि निर्यात यामध्ये मोठी वाढ होऊ शकते.

सरकार व वित्तीय संस्था योग्य धोरणे राबवून, प्रशिक्षण देऊन आणि डिजिटल सहाय्य पुरवून MSME क्षेत्राला आधुनिक

तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून स्पर्धात्मक, उत्पादनक्षम व टिकाऊ बनवू शकतात.

क) निर्यात प्रोत्साहन धोरण:

निर्यात प्रोत्साहन धोरण हे MSME क्षेत्राच्या विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. योग्य धोरणे, वित्तीय सहाय्य, तंत्रज्ञान सुधारणा आणि जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश उपलब्ध करून दिल्यास MSME उद्योग अधिक उत्पादनक्षम, स्पर्धात्मक व टिकाऊ बनतात. हे धोरण भारताच्या आर्थिक वाढीस, रोजगार निर्मितीस आणि निर्यात वृद्धीस मोठे योगदान देते.

ड) कौशल्य विकास व रोजगार वाढ:

कौशल्य विकास हे MSME क्षेत्राचा मूलभूत घटक आहे. योग्य प्रशिक्षण, Apprenticeship, डिजिटल साधने व सरकारी योजनांमुळे उद्योग अधिक सक्षम बनतात, रोजगार निर्मिती वाढते, उत्पादन व निर्यात सुधारते, आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

संदर्भ सूची (ग्रंथसूची):

शासकीय अहवाल व अधिकृत स्रोत:

1) Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises (2021 ते 2025). वार्षिक अहवाल. भारत सरकार, नवी दिल्ली.
2) Reserve Bank of India (2021 ते 2025). भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील सांख्यिकीय हस्तपुस्तिका व वार्षिक अहवाल. मुंबई.
3) NITI Aayog (2022). नवभारत धोरण @75. भारत सरकार.
4) Ministry of Finance (2021 ते 2025). भारताचा आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल. भारत सरकार.
5) Government of India (2020). आत्मनिर्भर भारत अभियान आर्थिक पॅकेज माहितीपत्र.

शासकीय योजना संदर्भ:

1) Pradhan Mantri MUDRA Yojana (2015 पासून पुढे). अर्थ मंत्रालय, भारत सरकार.
2) Atmanirbhar Bharat Abhiyan (2020 पासून पुढे). भारत सरकार.

संशोधन लेख व शैक्षणिक साहित्य:

1) देशपांडे, आर. (2022). भारतीय अर्थविकासात MSME क्षेत्राची भूमिका. इंडियन इकॉनॉमी स्टडीज जर्नल.
2) शर्मा, पी. व सिंग, ए. (2023). डिजिटलायझेशन आणि MSME क्षेत्राची कामगिरी. आंतरराष्ट्रीय वाणिज्य व व्यवस्थापन जर्नल.
3) कुमार, एस. (2021). MSME क्षेत्रातील वित्तीय अडचणी व वाढीचे विश्लेषण. आर्थिक संशोधन समीक्षा.
4) जोशी, व्ही. (2024). MSME निर्यात प्रवृत्ती व जागतिक स्पर्धात्मकता. व्यापार व विकास जर्नल.

आंतरराष्ट्रीय स्रोत:

1) World Bank (2023). लघु व मध्यम उद्योग वित्त अहवाल.
2) International Monetary Fund (2024). भारत आर्थिक दृष्टिकोन अहवाल.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 18 March - April - 2026

2026-27 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पामुळे भारताच्या कृषी क्षेत्रावर झालेले परिणाम

शिवनाथ बाळनाथ वैराळ[1], डॉ. हासे ए. बी.[2]

[1]*संशोधक*

[2]*मार्गदर्शक*

संगमनेर नगरपालिका कला, दा. ज. मालपाणी वाणिज्य व ब. ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त महाविद्यालय) संगमनेर

Corresponding Author - शिवनाथ बाळनाथ वैराळ

DOI - 10.5281/zenodo.19199443

सारांश *(Abstract):*

*या संशोधनात 2026-27 च्या **Union Budget** मुळे भारताच्या कृषी क्षेत्रावर झालेले परिणाम अभ्यासले आहेत. कृषी व संबंधित क्षेत्रांसाठी करण्यात आलेली निधी तरतूद, शेतकरी सहाय्य योजना, पिक विमा संरक्षण, कर्ज सुविधा व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर यांचा शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न, उत्पादन क्षमता व जोखीम व्यवस्थापनावर कसा परिणाम झाला याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासातून असे दिसून येते की अर्थसंकल्पातील तरतुदींमुळे कृषी क्षेत्राच्या दीर्घकालीन विकासास चालना मिळण्याची शक्यता आहे; मात्र काही मर्यादा व आव्हानेही कायम आहेत.*

प्रस्तावना (Introduction):

भारत हा कृषिप्रधान देश असून देशातील सुमारे निम्म्याहून अधिक लोकसंख्या थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्था, रोजगारनिर्मिती आणि अन्नसुरक्षा यासाठी कृषी क्षेत्र अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे दरवर्षी सादर होणाऱ्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात कृषी क्षेत्रासाठी विशेष तरतूद केली जाते. 2026-27 च्या अर्थसंकल्पात कृषी आधुनिकीकरण, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर, पिक विमा संरक्षण, शेतकरी उत्पन्न वाढ आणि Allied sectors (पशुपालन, मत्स्यपालन) यांच्या विकासावर भर देण्यात आला आहे. या पार्श्वभूमीवर या अर्थसंकल्पामुळे कृषी क्षेत्रावर कोणते परिणाम झाले याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

उद्दिष्टे (Objectives):

१. 2026-27 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पातील कृषी क्षेत्रासाठीच्या तरतुदींचा अभ्यास करणे.

२. शेतकरी उत्पन्न व उत्पादन क्षमतेवर झालेल्या परिणामाचे विश्लेषण करणे.

३. तंत्रज्ञान व डिजिटल शेतीचा प्रभाव समजावणे.

४. कृषी क्षेत्रातील सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम ओळखणे.

संशोधन पद्धत (Research Method):

या संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा (Secondary Data) वापर करण्यात आला आहे. केंद्रीय अर्थसंकल्प दस्तऐवज, आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल, कृषी मंत्रालयाचे अहवाल, शासकीय संकेतस्थळे व वृत्तपत्रांतील लेख यांचा आधार घेण्यात आला आहे. उपलब्ध माहितीचे विश्लेषण

करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहे. तक्ते, तुलनात्मक विश्लेषण आणि वर्णनात्मक पद्धतीचा तक्ते, तुलनात्मक विश्लेषण आणि वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करून माहिती सादर करण्यात आली आहे.

विश्लेषण (Analysis):

2026-27 च्या अर्थसंकल्पात कृषी व संबंधित क्षेत्रांसाठी वाढीव निधीची तरतूद करण्यात आली आहे. या तरतुदींमुळे कृषी क्षेत्रात पुढील बदल दिसून येतात.

१. उत्पादन खर्च
२. हवामान बदलाचे संकट

भारताची अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर कृषी क्षेत्रावर आधारित आहे. देशातील सुमारे अर्ध्याहून अधिक लोकसंख्या थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे कृषी व संबंधित क्षेत्रांवर अवलंबून आहे. अशा परिस्थितीत केंद्र सरकारच्या अर्थसंकल्पात कृषी क्षेत्राला विशेष महत्त्व दिले जाते. २०२६–२७ च्या अर्थसंकल्पात कृषी, पशुसंवर्धन, मत्स्य व्यवसाय आणि ग्रामीण विकासाशी संबंधित योजनांसाठी वाढीव निधीची तरतूद करण्यात आली आहे.

या निधीचा उद्देश शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे, शेतीतील उत्पादनक्षमता सुधारणा करणे, हवामान बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या जोखमी कमी करणे आणि कृषी क्षेत्राला अधिक शाश्वत बनवणे हा आहे. विशेषतः उत्पादन खर्च कमी करणे आणि हवामान बदलाच्या परिणामांना सामोरे जाणे या दोन महत्त्वाच्या घटकांवर या अर्थसंकल्पातील धोरणांचा मोठा प्रभाव पडण्याची अपेक्षा आहे.

उत्पादन खर्चावर होणारा परिणाम:

कृषी क्षेत्रातील उत्पादन खर्च सातत्याने वाढत आहे. बियाणे, खते, कीटकनाशके, सिंचन, यांत्रिकीकरण, मजुरी आणि ऊर्जा खर्च या सर्व घटकांमुळे शेतकऱ्यांवर आर्थिक ताण वाढतो. २०२६–२७ च्या अर्थसंकल्पात वाढीव निधीमुळे खालील प्रकारे उत्पादन खर्चावर परिणाम होऊ शकतो.

१. कृषी तंत्रज्ञान आणि डिजिटल शेती:

अर्थसंकल्पात कृषी तंत्रज्ञानासाठी वाढीव गुंतवणूक करण्यात आली आहे. यात ड्रोन तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), उपग्रह आधारित माहिती प्रणाली, आणि अचूक शेती (Precision Agriculture) यांचा समावेश होतो.

परिणाम :

- पिकांच्या स्थितीचे अचूक निरीक्षण शक्य होते.
- खत आणि कीटकनाशकांचा अचूक वापर करता येतो.
- उत्पादन खर्च कमी होतो.
- संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होतो.

डिजिटल कृषी पायाभूत सुविधा विकसित झाल्यास शेतकऱ्यांना हवामान, मातीची स्थिती आणि बाजारभाव याबद्दल अचूक माहिती मिळते, ज्यामुळे उत्पादन व्यवस्थापन अधिक प्रभावी बनते.

२. सिंचन व जलव्यवस्थापन:

भारतीय शेती मोठ्या **प्रमाणावर** पावसावर अवलंबून आहे. हवामानातील अनिश्चिततेमुळे सिंचनाची गरज वाढली आहे. अर्थसंकल्पात जलसंधारण, ठिबक सिंचन आणि तुषार सिंचनासाठी निधी वाढविण्यात आला आहे.

यामुळे:

- पाण्याचा अपव्यय कमी होतो
- ऊर्जा खर्च कमी होतो
- उत्पादन खर्च कमी होतो

- पिकांची उत्पादकता वाढते

सूक्ष्म सिंचन पद्धतींचा वापर केल्यास ३०–५०% पाण्याची बचत होऊ शकते, असे अनेक संशोधनांमध्ये दिसून आले आहे.

३. कृषी यंत्रीकरण:

लहान व मध्यम शेतकऱ्यांसाठी कृषी यंत्रसामग्री खरेदी करण्यासाठी अनुदान व सुलभ कर्ज उपलब्ध करून देण्यात आले आहे.

याचे फायदे :

- मजुरी खर्च कमी होतो
- शेतीतील कामे वेळेत पूर्ण होतात
- उत्पादकता वाढते

कस्टम हायरिंग सेंटर्स (CHC) द्वारे शेतकऱ्यांना भाड्याने यंत्रे उपलब्ध करून दिल्यास उत्पादन खर्चात मोठी घट होऊ शकते.

४. इनपुट सबसिडी आणि जैविक शेती:

अर्थसंकल्पात सेंद्रिय शेती, जैविक खते आणि पर्यावरणपूरक शेती पद्धतींना प्रोत्साहन दिले आहे.

यामुळे:

- रासायनिक खतांवरील खर्च कमी होतो
- मातीची सुपीकता वाढते
- दीर्घकालीन उत्पादनक्षमता टिकून राहते

यामुळे कृषी उत्पादनाचा खर्च कमी होण्याबरोबरच पर्यावरणीय संतुलन राखले जाते.

हवामान बदल आणि कृषी क्षेत्र:

हवामान बदल हा भारतीय कृषी क्षेत्रासमोरील सर्वात मोठा धोका बनत आहे. तापमानवाढ, पावसाचे अनियमित स्वरूप, दुष्काळ, पूर आणि कीटकांचा वाढता प्रादुर्भाव यामुळे कृषी उत्पादनावर गंभीर परिणाम होत आहे.

२०२६–२७ च्या अर्थसंकल्पातील धोरणे हवामान बदलाच्या परिणामांना कमी करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरू शकतात.

१. हवामान-प्रतिरोधक पिकांचे संशोधन:

कृषी संशोधन संस्थांना हवामान बदलाला प्रतिरोधक पिकांच्या जाती विकसित करण्यासाठी निधी देण्यात आला आहे.

उदाहरणार्थ: दुष्काळ सहन करणारी पिके उष्णता सहन करणाऱ्या जाती रोगप्रतिकारक पिके या पिकांमुळे हवामानातील अनिश्चिततेचा शेतीवर होणारा परिणाम कमी होऊ शकतो.

२. कृषी हवामान सेवा:

शेतकऱ्यांना हवामानाचा अचूक अंदाज देण्यासाठी कृषी हवामान सेवा मजबूत करण्यात येत आहेत.

यामध्ये समावेश:

- मोबाईल संदेश सेवा
- हवामान आधारित सल्ला
- डिजिटल ॲप्स

यामुळे शेतकरी पेरणी, खत व्यवस्थापन आणि कापणीसंबंधी योग्य निर्णय घेऊ शकतात.

३. जलसंधारण आणि नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन:

हवामान बदलामुळे पाण्याची उपलब्धता कमी होत आहे. त्यामुळे जलसंधारण, शेततळी आणि भूजल पुनर्भरण यांसाठी निधी वाढविण्यात आला आहे.

यामुळे:

- दुष्काळाचा परिणाम कमी होतो
- सिंचनाची उपलब्धता वाढते
- शेतीची टिकाऊपणा वाढतो

४. पिक विमा योजना:

हवामानातील अनिश्चिततेमुळे पिकांचे नुकसान होण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे पिक विमा योजनांना अधिक निधी दिला जातो.

याचे फायदे:

- नैसर्गिक आपत्तीमुळे नुकसान झाल्यास आर्थिक भरपाई मिळते
- शेतकऱ्यांची जोखीम कमी होते
- कृषी क्षेत्रातील स्थिरता वाढते

धोरणात्मक परिणाम (Policy Implications):

- २०२६–२७ च्या अर्थसंकल्पातील कृषी धोरणांचा अभ्यास केल्यास खालील व्यापक परिणाम दिसून येतात: कृषी क्षेत्र अधिक तंत्रज्ञानाधारित बनत आहे.
- हवामान बदलाच्या जोखमी कमी करण्यासाठी दीर्घकालीन धोरणे राबविली जात आहेत.
- संसाधनांचा कार्यक्षम वापर करण्यावर भर दिला जात आहे.शाश्वत शेती (Sustainable Agriculture) या संकल्पनेला प्राधान्य दिले जात आहे.

निष्कर्ष:

२०२६–२७ च्या अर्थसंकल्पात कृषी व संबंधित क्षेत्रांसाठी वाढीव निधी देण्यात आल्यामुळे भारतीय कृषी क्षेत्रात सकारात्मक बदल घडण्याची शक्यता आहे. उत्पादन खर्च कमी करणे, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे, सिंचन सुविधा सुधारणे आणि हवामान बदलाच्या परिणामांना तोंड देणे या दृष्टीने हा अर्थसंकल्प महत्त्वपूर्ण ठरतो.

तथापि, या धोरणांची यशस्वी अंमलबजावणी, शेतकऱ्यांपर्यंत तंत्रज्ञान पोहोचविणे आणि स्थानिक परिस्थितीनुसार उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे. योग्य अंमलबजावणी झाल्यास हा निधी भारतीय कृषी क्षेत्राला अधिक शाश्वत, उत्पादक आणि हवामान बदलास अनुकूल बनवू शकतो.

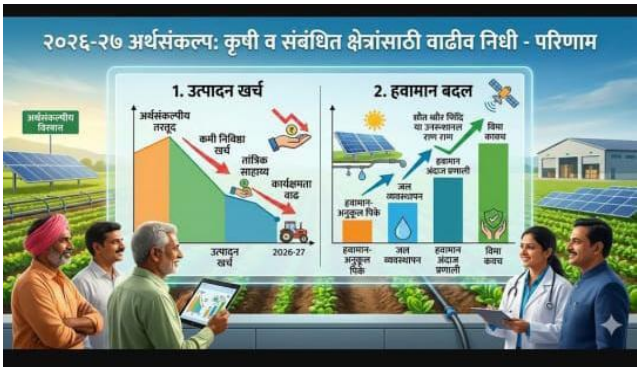

वरील फोटो AI वरून घेतला आहे.

भारत हा प्रामुख्याने कृषिप्रधान देश आहे. देशातील मोठ्या लोकसंख्येचा उदरनिर्वाह थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. त्यामुळे केंद्र सरकारच्या अर्थसंकल्पामध्ये कृषी क्षेत्राला नेहमीच महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. २०२६-२७ च्या अर्थसंकल्पात कृषी व संबंधित क्षेत्रांसाठी वाढीव निधीची तरतूद करण्यात आली असून या निधीमुळे कृषी क्षेत्रातील अनेक महत्त्वाच्या समस्या सोडविण्यास मदत होणार आहे. विशेषतः उत्पादन खर्च कमी करणे आणि हवामान बदलाच्या परिणामांना तोंड देणे या दोन बाबींमध्ये सकारात्मक बदल अपेक्षित आहेत.

उत्पादन खर्चावर होणारा परिणाम:

कृषी क्षेत्रातील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे वाढता उत्पादन खर्च. बियाणे, खते, कीडनाशके, सिंचन, यंत्रसामग्री, मजुरी आणि ऊर्जा यांसारख्या घटकांमुळे शेतीचा खर्च वाढत आहे. या पार्श्वभूमीवर वाढीव निधीमुळे खालील बदल अपेक्षित आहेत.

१) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर: सरकारने कृषी संशोधन, तंत्रज्ञान आणि डिजिटल शेतीसाठी निधी वाढविल्यामुळे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढेल. ड्रोन तंत्रज्ञान, सेन्सर

आधारित सिंचन व्यवस्था, अचूक शेती (Precision Farming) आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांचा वापर केल्यास खत, पाणी आणि कीटकनाशकांचा वापर कमी होतो. त्यामुळे उत्पादन खर्च कमी होतो आणि उत्पन्न वाढण्यास मदत होते.

२) सिंचन सुविधांचा विस्तार: अर्थसंकल्पातील निधीचा एक मोठा भाग सिंचन प्रकल्पांसाठी दिला जातो. सूक्ष्म सिंचन पद्धती जसे ठिबक आणि तुषार सिंचन यासाठी अनुदान वाढविण्यात आले आहे. यामुळे पाण्याची बचत होते आणि शेतीतील ऊर्जा खर्च कमी होतो. विशेषतः महाराष्ट्रासारख्या दुष्काळग्रस्त राज्यांसाठी ही बाब अत्यंत महत्त्वाची आहे.

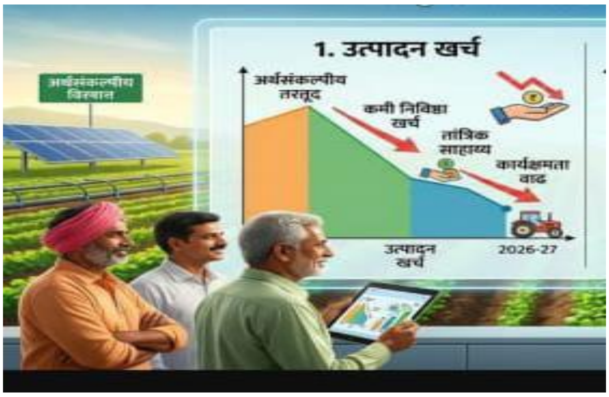

वरील फोटो AI वरून घेतला आहे.

३) कृषी यंत्रीकरण: लहान व मध्यम शेतकऱ्यांना यंत्रसामग्री खरेदी करण्यासाठी अनुदान व सुलभ कर्ज देण्यात येत आहे. ट्रॅक्टर, हार्वेस्टर, ड्रोन आणि इतर आधुनिक साधनांचा वापर वाढल्यास मजुरीवरील अवलंबित्व कमी होते. परिणामी उत्पादन खर्चात घट होते आणि शेती अधिक कार्यक्षम बनते.

४) खत व बियाणे व्यवस्थापन: सरकारने जैविक खते, सेंद्रिय शेती आणि उच्च उत्पादकता असलेल्या बियाण्यांसाठी संशोधनाला प्रोत्साहन दिले आहे. यामुळे रासायनिक खतांवरील अवलंबित्व कमी होऊ शकते. दीर्घकालीन दृष्टीने मातीची सुपीकता टिकून राहते आणि उत्पादन खर्चही कमी होतो.

५) शेतकरी उत्पादक कंपन्या (FPO): अर्थसंकल्पात शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना (FPO) प्रोत्साहन देण्यासाठी निधी वाढविण्यात आला आहे. अनेक शेतकरी एकत्र येऊन बियाणे, खते, यंत्रसामग्री मोठ्या प्रमाणात खरेदी करू शकतात. यामुळे खर्च कमी होतो आणि बाजारात चांगली किंमत मिळण्यास मदत होते.

हवामान बदलाशी संबंधित बदल:

सध्याच्या काळात हवामान बदल ही कृषी क्षेत्रासमोरील सर्वात मोठी समस्या बनली आहे. अनियमित पाऊस, दुष्काळ, पूर, तापमानातील वाढ आणि कीटकांचा प्रादुर्भाव यामुळे शेतीचे मोठे नुकसान होत आहे. २०२६-२७ च्या अर्थसंकल्पातील वाढीव निधीमुळे या समस्यांवर काही प्रमाणात उपाययोजना शक्य होणार आहेत.

१) हवामान-प्रतिरोधक पिकांचे संशोधन: सरकारने कृषी संशोधन संस्थांना हवामान बदलाला प्रतिरोधक (Climate Resilient) पिकांच्या जाती विकसित करण्यासाठी निधी दिला आहे. कमी पाण्यात वाढणारी, उष्णतेला सहन करणारी आणि रोगप्रतिकारक क्षमता असलेली पिके विकसित केल्यास हवामानातील बदलांचा परिणाम कमी होईल.

२) जलसंधारण व पाणी व्यवस्थापन: हवामान बदलामुळे पाण्याची कमतरता निर्माण होत आहे. त्यामुळे जलसंधारण, शेततळी, पावसाचे पाणी साठवण आणि भूजल पुनर्भरण यासाठी निधी वाढविण्यात आला आहे. यामुळे पाण्याचा शाश्वत वापर शक्य होईल.

३) हवामान माहिती सेवा: अर्थसंकल्पात कृषी हवामान सेवा मजबूत करण्यावर भर देण्यात आला आहे. शेतकऱ्यांना मोबाईल ॲप्स, संदेश सेवा आणि डिजिटल

प्लॅटफॉर्मद्वारे हवामानाचा अचूक अंदाज दिला जातो. यामुळे शेतकरी योग्य वेळी पेरणी, खत व्यवस्थापन आणि कापणीचे निर्णय घेऊ शकतात.

४) पिक विमा योजना: हवामान बदलामुळे होणाऱ्या नुकसानीपासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी पिक विमा योजनांना अधिक निधी दिला जातो. नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत मिळते. त्यामुळे त्यांचे आर्थिक नुकसान कमी होते.

५) सेंद्रिय व नैसर्गिक शेतीला प्रोत्साहन: हवामान बदलाचा परिणाम कमी करण्यासाठी सेंद्रिय आणि नैसर्गिक शेतीला प्रोत्साहन देण्यात येत आहे. या पद्धतींमुळे मातीतील कार्बन वाढतो, मातीची गुणवत्ता सुधारते आणि पर्यावरणाचे संरक्षण होते.

एकूण परिणाम:

२०२६-२७ च्या अर्थसंकल्पातील वाढीव निधीमुळे कृषी क्षेत्रात काही महत्त्वाचे सकारात्मक परिणाम दिसून येण्याची शक्यता आहे:

- शेतीचा उत्पादन खर्च कमी होईल.
- आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढेल.
- शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होईल.
- हवामान बदलाच्या परिणामांना तोंड देण्याची क्षमता वाढेल.
- कृषी क्षेत्र अधिक शाश्वत आणि टिकाऊ बनेल.

तथापि, या योजनांचा प्रभावी परिणाम होण्यासाठी योग्य अंमलबजावणी, पारदर्शकता आणि शेतकऱ्यांपर्यंत माहिती पोहोचणे आवश्यक आहे.

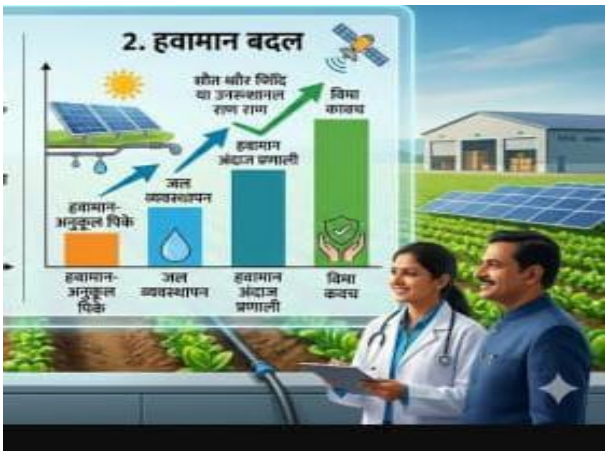

वरील फोटो AI वरून घेतला आहे.

निष्कर्ष:

एकूणच, २०२६-२७ च्या अर्थसंकल्पात कृषी व संबंधित क्षेत्रांसाठी वाढीव निधी देण्यात आल्यामुळे उत्पादन खर्च कमी करण्यास आणि हवामान बदलाच्या आव्हानांना तोंड देण्यास मदत होईल. आधुनिक तंत्रज्ञान, सिंचन सुविधा, संशोधन, हवामान माहिती सेवा आणि पिक विमा योजनांमुळे शेती अधिक सुरक्षित आणि नफ्याची बनू शकते. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल आणि देशाच्या अन्नसुरक्षेलाही बळकटी मिळेल

निष्कर्ष (Conclusion):

2026-27 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पामुळे कृषी क्षेत्राच्या विकासाला सकारात्मक दिशा मिळाली आहे. निधी तरतूद, विमा संरक्षण, तंत्रज्ञान वापर आणि विविधीकरणामुळे दीर्घकालीन विकासाची संधी निर्माण झाली आहे. तथापि, लघु व सीमांत शेतकऱ्यांच्या थेट उत्पन्नवाढीसाठी अधिक ठोस उपाययोजना आवश्यक आहेत. योग्य अंमलबजावणी व नियोजन केल्यास कृषी क्षेत्र देशाच्या आर्थिक प्रगतीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते.

संदर्भ / References:

1. भारताचे 2026-27 केंद्रीय बजेट प्रमुख माहिती (Wikipedia). Wikipedia
2. अर्थसंकल्पातील कृषी निर्णयांचे संक्षिप्त विश्लेषण.PRS Legislativ Research
3. कृषी व तंत्रज्ञान-आधारित निर्णयांचे विश्लेषण.Apni Kheti
4. बजेटमधील कृषी क्षेत्राशी संबंधित विवादास्पद मुद्दे. IBC24 News
5. बजेट-इम्पॅक्ट PDF सारांश. DSIJ Publications

Journal Indexing

Printed by - Young Researcher Association, Kolhapur (Maharashtra)